

A.4.128

ইংৰাজী সমালোচনাৰ ধাৰা

আৰু

অসমীয়া সাহিত্যত ইয়াৰ প্ৰভাৱ

ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়ৰ

অসমীয়া বিভাগৰ প্ৰকাশন :

১। ইংৰাজী সমালোচনাৰ ধাৰা

আৰু

অসমীয়া সাহিত্যত ইয়াৰ প্ৰভাৱ, ১৯৭০

২। লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱা শতবাৰ্ষিকী

(ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়ৰ স্মৃতিগ্ৰন্থ), ১৯৭০

৩। আলোচনা-চক্ৰ ৰচনাৱলী

(বিভাগীয় ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ)

৪। অসমীয়া পঠন-পাঠন বিষয়ক প্ৰশিক্ষণ-সত্ৰ

আলোচনাবাজি

শ্ৰীত্ৰৈলোক্যনাথ গোস্বামী, এম-এ, বি-এল

প্ৰাক্তন অধ্যক্ষ, নলবাৰী কলেজ

অসমীয়া বিভাগ

ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়

ENGRAJI SAMALOCHANAR DHARA ARU ASAMIYA SAHITYAT IYAR
PRABHAWA, a treatise on the Trends of English Criticism and their
Influence on Assamese Literature, written by Shri Trailokyanath Goswami,
M. A., B. L., and published by the Department of Assamese, Dibrugarh
University, Dibrugarh, Assam, 1970.

প্রথম প্রকাশ : ১৯৭০

মূল্য : ৩.৫০ পইচা

মুদ্রক :

শ্রীকালীচরণ পাল

নবজীৱন প্রেছ

৬৬ গ্ৰে ট্ৰীট, কলিকতা-৬

ভূমিকা

যোৱা বছৰ ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়ত বিশেষ বক্তৃতা একোলানিৰ
মুচনা কৰা হয়। আমাৰ অসমীয়া বিভাগত তাৰে পাতনি মেলা হয়
সাহিত্যিক শ্ৰদ্ধেয় ত্ৰৈলোক্যনাথ গোস্বামীদেৱৰ দুটি সাৰগৰ্ভ
বক্তৃতাৰে। এই বক্তৃতা লানিৰ প্ৰথম বিষয়ৰূপে সাহিত্য-সমালোচনাৰ
ধাৰাকে বাছি লোৱাৰ এটা বিশেষ কাৰণ আছিল। সাহিত্য
সমালোচনাৰ পৰম্পৰা আমাৰ দেশত নতুন নহলেও ইয়াৰ ধাৰা সময়ৰ
প্ৰতি সলনি হৈ আহিছে। অসমীয়া সাহিত্যৰ গতিশীলতালৈ লক্ষ্য
কৰিলে দেখা যায় যে অসমীয়া সাহিত্যত আধুনিক সমালোচনা-ৰীতিৰ
সমালোচনাই সময়ৰ লগত খোজ মিলাই আগবাঢ়িব পৰা নাই। আন
কি, আধুনিক সমালোচনা-ৰীতিৰ বিষয়ে সম্যক পৰিচয় ঘটা নাই বুলিও
মান্ধেপ কৰিবৰ থল নোহোৱা নহয়। সাহিত্য-শিক্ষাৰ উচ্চ মহলাত
সাহিত্য-সমালোচনাৰ প্ৰশ্ন-কাকতখন শিক্ষাৰ্থীসকলৰ ত্ৰাসৰ বস্তু; অথচ
সাহিত্যৰ লগত সমালোচনাৰ সম্বন্ধ অঙ্গাঙ্গী।

সেইহে এই ক্ষেত্ৰত ব্যুৎপত্তি লাভ কৰি খ্যাতি অৰ্জ্জা গোস্বামীদেৱক
পাশ্চাত্য সমালোচনাৰ ধাৰা আৰু অসমীয়া সাহিত্যত ইয়াৰ প্ৰভাৱ
এই বিষয়ত এটি বিশেষ বক্তৃতা দিবলৈ অনুৰোধ জনোৱা হয় আৰু
তেখেতে দয়া কৰি আমাৰ অনুৰোধ অনুসৰি ১৯৬৯ চনৰ নবেম্বৰ
মাহৰ ১৪ আৰু ১৫ তাৰিখে দুদিন ধৰি দুটা ভাগত বক্তৃতা দিয়ে।
প্ৰসঙ্গক্ৰমে উল্লেখযোগ্য যে তেখেতে বিষয়টো 'পাশ্চাত্য সমালোচনা'ৰ
লানি 'ইংৰাজী সমালোচনাৰ ধাৰা' বুলি অভিহিত কৰে; কাৰণ,
আধুনিক অসমীয়া সাহিত্যৰ লগত ঘাইকৈ ইংৰাজী ধাৰাৰ সম্বন্ধহে
বাছি প্ৰকট।

গোস্বামীদেৱে সেই বক্তৃতা দুটিকে পুথিৰ আকাৰত প্ৰকাশ কৰিবলৈ
মনুমতি দিয়া বাবে আমাৰ আন্তৰিক কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন কৰিলোঁ।

আমাৰ আশা, অসমীয়া সাহিত্যৰ বিকাশৰ ক্ষেত্ৰত এই পুথিখনি
আশানুৰূপ বৰঙণি যোগাব আৰু সাহিত্যৰ শিক্ষাৰ্থীসকলৰ বি-
উপকাৰত আহিব। ইতি—

অসমীয়া বিভাগ,
ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়
২২ মাৰ্চ, ১৯৭০

শ্ৰীপৰাগ চলিহা
লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱা অধ্যাপ

পাতনি

ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অসমীয়া বিভাগৰ ছাত্ৰসকলৰ আগত দুটা
বক্তৃতা দিবলৈ অনুৰোধ জনোৱাত খবখেদাকৈ বক্তৃতা দুটি যুগুত কৰা
হয়। বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অসমীয়া বিভাগৰ মুখ্য অধ্যাপক শ্ৰীযুত পৰাগ
চলিহাই নিৰ্দ্ধাৰিত দিন কিছু পিচুৱাই নিদিয়াহেঁতেন আলোচনা দুটা
লিখি উলিওৱা মোৰ পক্ষে অসম্ভৱ হ'লহেঁতেন, কিয়নো অনুৰোধ
জনোৱা সময়ত মোৰ নিজৰে আছিল শাৰীৰিক অসুস্থতা আৰু ঘৰত
আছিল নানান জঞ্জাল। মোৰ অসুবিধালৈ লক্ষ্য কৰি শ্ৰীযুত চলিহাই
দিন পিচুৱাই দিয়াত বক্তৃতা দুটা যুগুত কৰাৰ সুবিধা হল। মুখ্য
অধ্যাপক শ্ৰীযুত চলিহাই মোক এই সুবিধা দিয়াৰ বাবে তেখেতৰ
ওচৰত মই কৃতজ্ঞ।

বক্তৃতা দুটা যুগুত কৰা সময়ত ছাত্ৰসকলৰ গ্ৰহণ-ক্ষমতাৰ প্ৰতি
লক্ষ্য ৰাখি বিতং বিশ্লেষণ পৰিহাৰ কৰা হৈছে। বাহুল্য-বৰ্জনেৰ আদৰ্শ
চকুৰ আগত থকাৰ কাৰণে দুটা এটা ক্ষেত্ৰত বিষয়ৰ উপবিভাগৰ
আলোচনাতে মই আবদ্ধ আছোঁ। ইংৰাজী সমালোচনাৰ সমৃদ্ধি আৰু
বিচিত্ৰতা টি. এছ. ইলিয়টৰ সময়ৰেপৰা লেখত লবলগীয়া। এই কালৰ
লোকসকলৰ লেখাৰ মাজত থকা সূক্ষ্ম পাৰ্থক্য বিচাৰত প্ৰবৃত্ত নহৈ
মৌলিক দৃষ্টিভঙ্গীৰ ওপৰতে বেছি নজৰ ৰখা হৈছে। অসমীয়া
সমালোচকৰ আলোচনাৰ সময়ত আৱশ্যকীয় আটাইবোৰ পুথি মই
যোগাৰ কৰিব নোৱাৰিলোঁ। সময়ৰ নাটনি হল। দুটা এটা কথা
স্মৃতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি লিখিবলগীয়া হৈছে। আমাৰ সাহিত্য-
আকাশত অৱতীৰ্ণ হোৱা উদীয়মান সমালোচকসকলৰ পদ্ধতিৰ বিতং
বিশ্লেষণ নকৰাৰ কাৰণ এয়ে যে এই সকলৰ আলোচনাৰ ঢং পৰিবৰ্ত্তন
হোৱাৰ যথেষ্ট সম্ভাৱনা আছে। এতিয়া প্ৰতিফলিত হোৱা এওঁলোকৰ
দৃষ্টিভঙ্গী পাঁচ বছৰ পিছত সলনি হৈ যাব পাৰে। তাৰোপৰি সবহ

ভাগ সমালোচকৰে প্ৰবন্ধ পুথিৰ আকাৰত প্ৰকাশিত নোহোৱাত এই প্ৰবন্ধবোৰ গোটেৱাও কৰ্মসাধ্য। অসমীয়া সমালোচনাৰ ইতিহাস প্ৰায় তিনি কুৰি বছৰৰ চুটি ইতিহাস। কিন্তু এই কম সময়ৰ ভিতৰতে এটা নিৰ্দিষ্ট গঢ় লোৱাৰ বাটত আমাৰ সমালোচনা আগবাঢ়িছে। নতুন আলোচকসকলে ইয়াৰ মাজলৈ বিচিত্ৰতা আনিব বুলি আশা কৰিব পাৰি।

ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়ে বহুতা দুটা ছপোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰা বাবে বিশ্ববিদ্যালয়ৰ কৰ্তৃপক্ষ আৰু অসমীয়া বিভাগৰ মুখ্য অধ্যাপকৰ মই শলাগ লৈছোঁ। বিশ্ববিদ্যালয়ৰ কৰ্তৃপক্ষই ছপোৱাৰ দায়িত্ব নোলোৱা হলে এই বহুতাৰ ছপাশাল দেখাৰ সৌভাগ্য কেতিয়া হলাহেঁতেন তাক মই সঠিককৈ কব নোৱাৰোঁ, কিয়নো কম মুনাফাৰ বস্তুৰ প্ৰতি আমাৰ প্ৰকাশকসকলৰ আগ্ৰহ প্ৰশংসনীয় বিধৰ নহয়। স্নাতকোত্তৰ ছাত্ৰ-সকলৰ উপযোগিতাৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি এটা টান বিষয় যিমান সহজ ৰূপত পাবোঁ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ মই যত্ন কৰিছোঁ। ছাত্ৰসকল সামান্য ৰূপে উপকৃত হলেও মোৰ শ্ৰম সাৰ্থক হব।

১৮/১২/৬৯

শ্ৰীত্ৰৈলোক্যনাথ গোস্বামী

ইংৰাজী সমালোচনাৰ ধাৰা

আৰু

অসমীয়া সাহিত্যত ইয়াৰ প্ৰভাৱ

(১)

সাহিত্য-সমালোচনাৰ বিভিন্ন দিশ পৰিস্ফুট হ'বলৈ এখন সহিষ্ণু সমাজৰ অতি আৱশ্যক বুলি নকলেও চলে। ৰাজনৈতিক আদৰ্শৰে ব্যক্তি-মানস আচ্ছন্ন আৰু সঙ্কুচিত হলে অকল যে সৃষ্টিধৰ্মী সাহিত্যই বিচিত্ৰতাহীন হয় এনে নহয়, সমালোচকৰ প্ৰতিভাও এক নিৰ্দিষ্ট পৰিধিৰ মাজত অৱদ্ধ হৈ ই বিচাৰে মুক্তি, কিন্তু সাধা-নিষেধৰ শকত প্ৰাচীৰ ভাঙি ছিঙি গুৰি কৰিবলৈ ই হয় মন্থম। ইংলণ্ডৰ ইতিহাসত সৃষ্টিধৰ্মী লেখক আৰু সমালোচকক মৰকদ্ধ কৰাৰ সাক্ষ্য অৱশ্যে নাই। গতিকে লেখকসকলে যুগে যুগে আপোন প্ৰতিভা বিকাশৰ অৰ্থে বৈপ্লৱিক দৃষ্টিভঙ্গী প্ৰকাশ কৰাৰ দৰে সমালোচনাৰ ক্ষেত্ৰতো নতুন দিক্-দৰ্শনৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰা বীতি ইংৰাজী সাহিত্যৰ অন্ততম বৈশিষ্ট্য। প্ৰাচীন বিংশ শতিকাৰ মাজ ভাগত কেইজনমান সাহিত্যিকৰ লিখাৰ মাজেদি সমালোচনা সম্বন্ধে এটা সংশয়াত্মক পৰিচয় স্পষ্ট হৈ উঠিছিল, কিন্তু ইয়ে সমালোচনাৰ সমাদৰ কৰাৰ নোৱাৰিলে বৰ নতুন সমালোচকক অধিক দায়িত্বশীল হ'বলৈ উদগনিহে দিলে।

চেইণ্টছবাৰি আৰু এটকিনছ্ (Saintsbury, Atkins) প্ৰভৃতি সমালোচনাৰ ঐতিহাসিক আলোচনা কৰা লোকসকলে সাহিত্য বিচাৰৰ ক্ষেত্ৰত ভিন ভিন সমালোচকৰ মন্তব্য এটা মূল প্ৰশ্নৰ বিভিন্ন উত্তৰ বুলি কব খোজে। কিন্তু এই কথাটো একমত হোৱাটো নহয়। এনে এটা মতৰ ওপৰত বিশ্বাস ৰাখিলে কব লাগিব যে সাহিত্য-বিচাৰৰ মানদণ্ড এৰিষ্টটলৰ (Aristotle) দিনৰে পৰা ক্ৰমে ক্ৰমে বিকশিত হৈ বিংশ শতিকাৰ নতুন ৰূপত অৱতী হৈছে। কিন্তু সাহিত্য আৰু তাৰ সমালোচনাৰ বিকাশৰ ক্ষেত্ৰত এনে নিয়মানুবৃত্তিতাৰ পৰিচয় যদি আন কোনো সাহিত্যত আৱৰ্তক নাজানোঁ, কিন্তু ইংৰাজী সাহিত্যত নাই। বৰং সৃষ্টিধৰ্ম লেখা আৰু সমালোচনা এই দুয়ো ঠাইতে বৈপ্লৱিক পৰিবৰ্তনৰ বেছি স্পষ্ট। অষ্টাদশ শতাব্দীৰ ইংৰাজী কবিতা আৰু ঊনবিংশ শতাব্দীৰ কাব্যিক দৃষ্টিভঙ্গীৰ মাজত ক্ৰম-বিকাশৰ সূত্ৰ বিচাৰ পোৱাতকৈ বৈপ্লৱিক প্ৰতিক্ৰিয়াৰ নিদৰ্শনই বেছি। এইদৰে ভিক্টোৰিয়ান যুগৰ আত্ম-প্ৰসাদৰ তুলনাত আধুনিক যুগৰ সাহিত্য আত্ম-সমালোচনাই বেছি প্ৰকট। ঠিক একে দৰেই স্ত্ৰাব ফিলিচিদ্নি (Sir Phillip Sidney), ক'লেৰিজ, আই. এ. ৰিচাৰ্ড বা টি. এছ. ইলিয়টৰ (Coleridge, I. A. Richards, T. Eliot) সমালোচনা-পদ্ধতিৰ মাজত প্ৰচ্ছন্ন যোগসূত্ৰ বিচাৰ চেষ্টা কৰে কৰা নাই এই বুলিয়েই যে এনে সংযোগ সহ বিচাৰি পোৱাও নাযায়। ড্ৰাইডেন আৰু জনছনে (Dryden Johnson) কাব্য সম্বন্ধে যি প্ৰশ্ন তুলিছিল, ক'লেৰিজৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিবলৈ চেষ্টা কৰা নাই। তেওঁৰ মনত নতুন প্ৰশ্নৰ উদয় হৈছে আৰু সেই সেই প্ৰশ্নৰ যথাযথ উত্তৰ দিব তেওঁ চেষ্টা কৰিছে। গতিকে ইংৰাজী সমালোচনা সাহিত্য ক্ৰমবিকাশৰ ক্ষেত্ৰত সৰল বৈধিক অগ্ৰগতিৰ সলনি বৈপ্লৱিক অভ্যুত্থানৰ দৃষ্টান্তই বেছি।

সৃষ্টিধৰ্মী লেখকৰ ক্ষেত্ৰতেই হওক বা সমালোচকৰ ক্ষেত্ৰতেই হওক, সামাজিক বাতাবৰণৰ প্ৰভাৱ কম বেছি পৰিমাণে তেওঁলোকৰ ওপৰত আছে। সমালোচনাত হলে এই প্ৰভাৱৰ উপৰিও মৌলিক সৃষ্টিৰ প্ৰাচুৰ্য আৰু সহজলভ্যতাৰ আৱশ্যক। সমালোচনা ব্যক্তিৰ ভাল লগা বেয়া লগাৰ ওপৰলৈ উঠিব লাগিলে সাহিত্যৰ বিভিন্ন ঠাল পুষ্টি আৰু সমৃদ্ধ হব লাগে। এনে পুষ্টি-সাধন সময়ৰ বিবৰ্তনৰ লগে লগে লাহে লাহেহে হয়। গতিকে পুৰণি সমালোচকসকল সহজতে সূক্ষ্মদৰ্শী হব নোৱাৰে। নোৱাৰাৰ কাৰণ সৃষ্টিধৰ্মী লেখাৰ অভাৱ, আৰু অতীতলৈ উভতি চাই তাৰপৰা প্ৰেৰণা-লাভৰ অসুবিধা।

ইংৰাজী সাহিত্যত প্ৰচলিত সমালোচনাৰ ধাৰা বিশ্লেষণ কৰোঁতে বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ সমালোচনা-পদ্ধতিৰ বাটেৰে মই আগুৱাবলৈ ইচ্ছা কৰা নাই; কাৰণ পদ্ধতিবোৰৰ বিভাজনো সৰ্বসন্মত নহয় আৰু মাথোন দুই চাৰিজন সমালোচকৰ বাহিৰে সৰহ ভাগেই একেটা পদ্ধতিৰ অধীন বুলি কেতিয়াও কব নোৱাৰি। অনেক সময়ত যিজন সমালোচকে ভাববাদী দৃষ্টিভঙ্গীত সাহিত্যকৰ্ম বিচাৰ কৰিছে তেওঁ ঠায়ে ঠায়ে ব্যাখ্যাশূন্য হোৱা নাই এনে কথা নহয়। নাইবা যিজনে মনোবৈজ্ঞানিক আদৰ্শ অনুসৰণ কৰি সমালোচনাত প্ৰবৃত্ত হৈছে তেওঁ আৱশ্যকমতে তুলনামূলক পদ্ধতি অৱলম্বন নকৰাকৈ আছে বুলিও কব নোৱাৰি। গতিকে সমালোচনা পদ্ধতিৰ বিভাজনৰ বাটেৰে আগুৱালে বিষয়টো জটিলতৰ হৈ পৰাৰ ভয়ত আৰু আন হাতে কালানুক্ৰমিক বিচাৰত বিষয়টো সহজে বোধগম্য হ'ব বুলি ভাবি এই বাটেৰে আগুৱাবলৈ মই চেষ্টা কৰিম। যোৱা প্ৰায় চাৰি শ বছৰৰ ভিতৰত ইংৰাজী সাহিত্যত ভালেমান সমালোচকৰ উল্লেখ আৰু আলোচনাৰ স্থান এনে ঠেক পৰিসৰৰ মাজত নাই। গতিকে বিশিষ্ট কেই গৰাকীমান সমালোচকৰ যোগেদি ইংৰাজী সাহিত্যত সমালোচনাৰ আদৰ্শ আৰু ৰূপ

কেনেকৈ পৰিবৰ্ত্তিত আৰু সমৃদ্ধ হৈছে তাৰ প্ৰকাশৰ চেষ্টা কৰাই উচিত হ'ব।

ইংবাজী সমালোচকসকলৰ ওপৰত মহাদেশৰ প্ৰভাৱ প্ৰচুৰ বুলি ক'ব উক্তি অত্যাধিক নহয়। গ্ৰীক মনীষী প্লেটো, এৰিষ্টটল, জাৰ্মান দাৰ্শনিক কেণ্ট, হেগেল আৰু ফৰাচী বুদ্ধিজীৱী চেইণ্ট কুভ প্ৰভৃতিৰ প্ৰভাৱ কেইবাজনো সমালোচকৰ ওপৰত আছে। তথাপি এই সাহিত্যৰ কৃতি সমালোচকসকলক পৰাশ্ৰয়ী বোলা নাযায় কিয়নো মহাদেশৰপৰা বাগবি অহা প্ৰভাববোৰে প্ৰেৰণাৰ ৰূপত আহি সমালোচকসকলৰ ব্যক্তি-প্ৰতিভা উদ্দীপ্ত কৰি তুলিছে। ফলত এওঁলোকৰ সমালোচনা অনুকৰণ-সৰ্বস্ব নহৈ হৈছে মৌলিক শক্তিৰ পৰিচায়ক।

ইউৰোপীয় সংস্কৃতিৰ ওপৰত গ্ৰীক মনীষীৰ প্ৰভাৱ অনস্বীকাৰ্য্য। ইংলণ্ডো ইয়াৰ ব্যতিক্ৰম নহয়। গতিকে গ্ৰীক দাৰ্শনিক প্লেটো আৰু এৰিষ্টটলৰ চকুত সাহিত্য কেনে ৰূপত প্ৰকাশিত হৈছে তাৰ সাধাৰণ আলোচনা নিশ্চয় প্ৰাসঙ্গিক হ'ব।

প্লেটো সাহিত্যিক নহয়, দাৰ্শনিক। তেওঁ ভাববাদী। তেওঁৰ মতে reality অৰ্থাৎ সংবস্তু বা সত্তা হল আইডিয়া (idea) বা ভাব—জাগতিক পদাৰ্থ নহয়। জাগতিক পদাৰ্থ এই ভাবৰ নকল (imitation)। কবি আৰু শিল্পীয়ে সংবস্তুৰ বিচাৰত প্ৰবৃত্ত নহৈ এই নকল পদাৰ্থকে তেওঁলোকৰ কাব্য আৰু চিত্ৰপটত প্ৰতিবিস্তৃত কৰে। গতিকে সন্দেহৰপৰা তেওঁলোক বহু দূৰলৈ আঁতৰি যায়। দৃষ্টান্ত স্বৰূপে এখন মেজৰ কথাৰ আমি ধৰোঁ। মিস্ত্ৰীয়ে মেজ তৈয়াৰ কৰে। কিন্তু ইয়াক তৈয়াৰ কৰাৰ পূৰ্বে মেজৰ ধাৰণা এটাই তেওঁৰ মনৰ ওপৰত ক্ৰিয়া কৰে আৰু এই ধাৰণাৰে ৰূপ তেওঁ কাঠৰ মাধ্যমেৰে দিয়ে। গতিকে এই ধাৰণাই বা আইডিয়াই হল প্ৰধান বস্তু আৰু প্ৰকৃত মেজখন এই ধাৰণাৰ প্ৰতিবিস্তৃত মাথোন। কবিয়ে আইডিয়াৰ প্ৰতিবিস্তৃত স্বৰূপ মেজৰ যি বৰ্ণনা

দিয়ে সি প্ৰতিবিস্তৃত প্ৰতিবিস্তৃত অৰ্থাৎ নকলৰে নকল। গতিকে কবি-কৰ্ম্মই মানুহক প্ৰকৃত জ্ঞান দিবলৈ অসমৰ্থ। জ্ঞানলাভ হয় বিচাৰ-শক্তিৰ সহায়ত, আবেগৰ অনুশাসনহীনতাৰ মাধ্যমত নহয়; প্লেটোৱে এখন সুস্থ, সবল সমাজ গঢ়ি তোলাৰ পৰিকল্পনা কৰিছিল, যিখন সমাজত ব্যক্তিয়ে নিজ নিজ কৰ্ত্তব্য কঠোৰভাৱে পালন কৰিব। এই ৰাষ্ট্ৰৰ সপোন সপোন হৈয়েই বল। তথাপি তেওঁ এই আদৰ্শ-ৰাষ্ট্ৰত অনিচ্ছা সত্ত্বেও কবিক স্থান নিদিলে কিয়নো কবি আবেগৰ অধীন। প্ৰেৰণাৰে পৰিচালিত কবিয়ে যি সৃষ্টি কৰে সি নকলৰো নকল হোৱাৰ কাৰণে কবি-কৰ্ম্মই মানুহক আবেগৰ অধীন কৰে আৰু ইয়াৰ ফলত প্ৰকৃত জ্ঞানলাভ অসম্ভৱ হয়।

প্ৰকৃত জ্ঞান-লাভৰ আদৰ্শ সদায় চকুৰ আগত ৰখাৰ কাৰণে আৰু আইডিয়াকে সদৃশ বুলি গ্ৰহণ কৰাৰ হেতুকে প্লেটোৱে কবি-কৰ্ম্মৰ মাধুৰ্য্য উপলব্ধি কৰা সত্ত্বেও কবিক তেওঁৰ আদৰ্শ ৰাষ্ট্ৰৰপৰা বাদ দিবলৈ বাধ্য হল। তেওঁৰ অভিযোগ হল যে কবিতা প্ৰতিবিস্তৃত প্ৰতিবিস্তৃত আৰু কবিয়ে যি সন্দেহৰ প্ৰতিবিস্তৃত নকল কৰে তাৰ সৃষ্টি নাইবা তাৰ ব্যৱহাৰ কৰিবলৈকো তেওঁ অপাৰগ। তাৰোপৰি কাব্যই মানুহৰ বিচাৰ-বুদ্ধি সজাগ কৰাৰ পৰিবৰ্ত্তে আপেক্ষিক নিকৃষ্ট আবেগৰ কৰ্ষণ কৰি মানুহক ভাব-বিলাসী আৰু কল্পনা-প্ৰৱণ কৰি তোলাত সহায় কৰে।

কাব্যই যে মানুহৰ আবেগ-অনুভূতি সজাগ কৰে এই কথা সঁচা। কিন্তু ইয়াৰ কাৰণে কাব্য পৰিত্যজ্য এনে কথা হ'ব নোৱাৰে। এৰিষ্টটলে অনুভূতি-প্ৰকাশৰ বাটেদি কেনেকৈ মনৰ সম্যক অৱস্থা আহে তাৰ বিশদ আলোচনা পৰবৰ্ত্তী কালত কৰিছে।

এটা নৈতিক আদৰ্শৰ বশবৰ্ত্তী হোৱাৰ কাৰণে প্লেটোৱে কাব্যক উচ্চ স্থান দিব পৰা নাই। এনে নৈতিক মানদণ্ডেৰে সাহিত্যৰ বিচাৰ কৰা ৰীতি পৰবৰ্ত্তী কালতো দেখিবলৈ পোৱা যায়। যি ধাৰণাৰ বশবৰ্ত্তী হৈ প্লেটোৱে সাহিত্য-কৰ্ম্ম অনুভূতি

বুলি কবলৈ বাধ্য হৈছে সেই ধাৰণাৰ বিচাৰ দাৰ্শনিক বিচাৰ। এই আলোচনাৰ প্ৰয়োজন ইয়াত নাই। কিন্তু কাব্য জানো জাগতিক পদাৰ্থ আৰু মানৱীয় অনুভূতিৰ অনুকৃতি মাথোন? কবি-প্ৰতিভা জানো আবেগ-অনুভূতিৰ ৰূপায়নতেই সম্পূৰ্ণৰূপে সীমিত? এইটো সঁচা কথা যে কবিয়ে বাহ্য জগতৰ পৰা যি প্ৰেৰণা লাভ কৰে সিয়েই হয় তেওঁৰ কাব্যৰ ভিত্তি। কিন্তু এই প্ৰেৰণা পুনৰ্নিৰ্মিত কৰি তেওঁ যি সৃষ্টি কৰে সি এটা স্বয়ং-সম্পূৰ্ণ বস্তু, যাৰ মাজত প্ৰচ্ছন্নভাৱে লুকাই থাকে কবিৰ জীৱন-জিজ্ঞাসা। জীৱনৰ প্ৰতি থকা এই দিক্‌দৰ্শনৰ মাজেদি যি সত্য প্ৰকাশিত হয় সেই সত্য দাৰ্শনিক বা নৈতিক সত্য নহ'ব পাৰে, তথাপি বৈচিত্ৰ্যময় জাগতিক জীৱন যেনে সৰস ৰূপত কাব্য আৰু আন আন চাক্ষুশিল্পত পৰিস্ফুট হয় তাৰ তুলনা ক'ত? জীৱন বিবেক-সৰ্বস্ব কেতিয়াও নহয়। আবেগ অনুভূতিৰ বহুল ক্ষেত্ৰ জীৱনত আছে। গতিকে তাৰ নিৰ্মূল অসম্ভৱ। উপযুক্ত মাধ্যমৰ যোগেদি আবেগ-অনুভূতি কৰ্ষণৰ ফলত মানসিক ভাবসাম্য বন্ধিত হয় বুলি কোৱাৰ থল নিশ্চয় আছে।

এৰিষ্টটলে এই বাটেৰে আগুৱাই প্লেটোৰ অভিযোগ খণ্ডন কৰিছে। কাব্য সম্বন্ধে অৱশ্যে প্লেটো আৰু এৰিষ্টটলৰ চাৰিটা কথাত মিল আছে। ছয়োজন আলঙ্কাৰিকে স্বীকাৰ কৰিছে যে (১) কাব্য একপ্ৰকাৰ অনুভূতি-সৰ্বস্ব শিল্প-কলা; (২) ই ভাব আৰু অনুভূতিৰ উদ্ৰেক কৰে; (৩) ই মানুহক আনন্দ দিয়ে; আৰু ইয়ে (৪) যি অনুভূতিৰ সঞ্চাৰ কৰে ব্যক্তি-মানস আৰু ব্যক্তি-জীৱনৰ ভাবময় ফালটো তাৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱান্বিত হয়। ছয়োজন আলঙ্কাৰিকৰ চিন্তাধাৰাৰ মাজত ইমানখিনি মিল থাকিলেও এটা মৌলিক কথাত গুৰু-শিষ্যৰ মাজত বিৰোধ দেখিবলৈ পোৱা যায়।

লৌকিক জীৱনত ভয় লগা বস্তু দেখিলে আমাৰ ভয় লাগে,

খ লগা দৃশ্যই আমাৰ মনলৈ আনে কৰুণতা আৰু ঘিণ লগা বস্তুৰে জগাই তোলে ঘৃণা। লৌকিক কাৰণত আমাৰ মনত যিবোৰ ভাবৰ উদ্ৰেক হয় সেই ভাব আৰু কাব্য বা নাট্য-শিল্পৰ দ্বাৰা উদ্ৰিক্ত ভাবৰ মাজত পাৰ্থক্য আছে। প্লেটোৰ মতে লৌকিক জীৱনত যিবোৰ ইন্দ্ৰিয়-প্ৰমাথী ভাবে আমাক চঞ্চলিত আৰু অভিভূত কৰে সেইবোৰ নিয়ন্ত্ৰণাধীন কৰাই ব্যক্তিৰ কৰ্তব্য। গতিকে শিল্প-সাহিত্যৰ যোগেদি কৰ্ষণ কৰা এনেবোৰ ভাব ব্যক্তি আৰু সমাজ ছয়োৰো পক্ষে কেতিয়াও হিতকৰ হ'ব নোৱাৰে। গতিকে প্লেটোৰ আদৰ্শ ৰাষ্ট্ৰত ট্ৰেজেদি, কমেদি বা মহাকাব্য লিখকৰ স্থান নাই, থাকিব নোৱাৰে আৰু কল্পিত এই ৰাষ্ট্ৰৰ শিল্প-পদ্ধতিতো এনেবোৰ পুথিৰ পঠন-পাঠনৰ আৱশ্যক নাই। প্লেটোৱে ব্যক্তিৰ ভাবময় জীৱনৰ প্ৰতি যি ঔদাসীন্য় দেখুৱালে এৰিষ্টটলে তাত সন্দেহ হ'ব নোৱাৰিলে। তেওঁ লৌকিক বস্তুৰে উদ্ৰিক্ত ভাব আৰু কাব্য-পাঠৰপৰা উদ্ভৱ হোৱা ভাবৰ মাজত মজাতীয় প্ৰভাৱৰ সলনি বিচাৰি পালে এক নতুন ধৰণৰ বাবেদন। এৰিষ্টটলে ছুটা ভাবৰ ওপৰত গুৰু দিয়া দেখা যায়। এই ছুটা হল কৰুণা আৰু ভীতি (pity and fear)। এই ছয়োটা ভাবকে তেওঁ যুগ্ম ৰূপত ব্যৱহাৰ কৰিছে। ছয়োটা ভাবৰ মাজতে নিহিত আছে বেদনা। ট্ৰেজেডিৰ কলা-কৌশলৰ যোগেদি উদ্ৰিক্ত এই ছুটা ভাব প্ৰকাশৰ বাটেৰে ওলাই যোৱাত লিখকৰ মন চঞ্চল আৰু ভাবান্বিত হোৱাৰ সলনি তেওঁৰ মনলৈ আহে একপ্ৰকাৰ স্থৈৰ্য বা সাম্যাবস্থা (equilibrium)। গতিকে নাট্যশিল্পৰ সহায়ত আমাৰ মনত যি কৰুণা আৰু ভয়ৰ সঞ্চাৰ হয় সেই ভাব লৌকিক জীৱনত আৰু লৌকিক পদাৰ্থৰ ভাৱত জাগি উঠা ভাবৰপৰা পৃথক। শিল্পকলাই অনুভূতিৰ কৰ্ষণৰ সঁচা কথা কিন্তু ইয়াৰ যোগেদি প্ৰকাশিত ভাব আৰু অনুভূতিৰ প্ৰায়োগিতা অকল ব্যক্তি-জীৱনতে নহয়, সামাজিক জীৱনতো আছে।

আমাৰ দেশৰ প্ৰাচীন সংস্কৃত আলংকাৰিকসকলে লৌকিক ভাব আৰু কাব্যিক ভাবৰ পাৰ্থক্য অতি স্পষ্ট ভাষাত প্ৰকাশ কৰিছে। এওঁলোকৰ মতে লৌকিক বস্তুৰ সান্নিধ্যত অথবা লৌকিক কাৰণত যি চিত্ত-চাঞ্চল্য উপস্থিত হয় তাক আলংকাৰিক সকলে বুলিছে ভাব। আনহাতে কাব্য বা নাট্য-শিল্পবদ্ধা অভিব্যক্ত আৰু আত্মাদিত ভাবক এওঁলোকে বুলিছে বস। এবিষ্টটলৰ পয়েটিক্ছত (Poetics) এনে পাৰ্থক্য স্পষ্ট ভাষা পোৱা নাযায়।

দেখা যায় প্লেটো আৰু এবিষ্টটল দুয়োৱেই নৈতিক আদৰ্শ ফালৰপৰা কাব্যৰ বিচাৰ কৰিছে। ইয়াৰ বাবে এওঁলোক অভিযুক্ত কবিৰ নোৱাৰি। সমাজৰ শিক্ষাদানৰ আদৰ্শ চৰিত্ৰ আগত থকা বাবে উপযোগিতাৰ ফালৰপৰা বিচাৰত প্ৰবৃত্ত হৈ দুয়োৱে পক্ষে তেনেই স্বাভাৱিক।

ইউৰোপীয় সাহিত্যৰ ওপৰত এবিষ্টটলৰ প্ৰভাৱ গম্ভীৰ। Tragedy, comedy, epic, lyric, plot, character, chorus, unity of place, unity of action প্ৰভৃতি ইউৰোপীয় সাহিত্য প্ৰচলিত নানান শব্দ আৰু বাক্যাংশ এবিষ্টটলৰ দান। সাহিত্য আলোচনাৰ পথ-প্ৰদৰ্শক হিচাবেও এইজনা মনীষীৰ স্থান অশাৰীত। এবিষ্টটলৰ যুগৰপৰা মানৱ-সমাজ বহুতো আগৰ আহিছে। প্ৰত্যেক সভ্য জাতিৰ সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীও বিচাৰ অৱদানেৰে পুষ্ট আৰু সমৃদ্ধ হৈছে। তথাপি ইউৰোপীয় সাহিত্য সমালোচনাত প্ৰবৃত্ত হব খুজিলে এক উজ্জল জ্যোতিষ্কৰ এবিষ্টটল সমালোচকৰ চকুৰ আগত জিলিকি উঠে।

ইংৰাজী সাহিত্যত ছাৰ ফিলিপ্ চিদ্নিয়ৰ Defence of Poetry নামৰ পুথিত কাব্যৰ আদৰ্শৰ মাজত বিচাৰি পাই নৈতিকতা। তেওঁৰ মতে কাব্য বাহু-পদাৰ্থৰ অনুকৃতি মাত্ৰ নহয়। কবিয়ে জীৱন আৰু জগতৰ অনুকৰণ কৰিয়েই

নাথাকে; তেওঁ নতুনৰো আৱিষ্কাৰ কৰে। আমি বসতি কৰা জগতখন 'পিতলৰ কিন্তু কবিসকলে আমাক দান কৰে এখন সোণৰ জগত'। কাব্যত চিত্ৰিত বাগিছাখন বেছি মধুৰ আৰু তাত থকা মালীজনো বেছি মানৱ-গুণসম্পন্ন। গতিকে দেখা যায় যে কবি সৃষ্টিধৰ্মী কলাকাৰ। কবিয়ে কেৱল অনুকৰণকে নকৰি মানুহক আনন্দৰ মাজেদি শিক্ষাদান কৰে। কবিৰ মনত জিলিকি থকা আদৰ্শৰ ৰাজ্যখন শব্দৰ মাধ্যমেৰে প্ৰকাশিত কৰি তাক পাঠকৰ চকুৰ আগত তেওঁ দাঙি ধৰে। পাঠকে কবিৰ ভাব আপোন অন্তৰত ৰূপায়িত কৰি কবিৰ আদৰ্শ-ৰাজ্যৰ আভাস পাবলৈ সক্ষম হয়। কবিৰ এই আদৰ্শ-ৰাজ্যত থকা সং-অসতৰ দ্বন্দ্ব চিদ্নিয়ৰে অস্বীকাৰ কৰা নাই কিন্তু কৈছে যে সমাজৰ গ্ৰহণীয় কৰাৰ অৰ্থে কবিয়ে সং আদৰ্শক বিশেষভাৱে অনুৰঞ্জিত আৰু আকৰ্ষণীয় কৰে আৰু অসতৰ কুৎসিত ৰূপৰ গাঢ়তা আনি তাৰ প্ৰতি সমাজৰ বিতৃষ্ণা ওপজায়।

এবিষ্টটলৰ দৰে চিদ্নিয়ও কবিতাৰ বিৰুদ্ধে তোলা অভিযোগ খণ্ডন কৰাৰ অৰ্থে তেওঁৰ সকলো শক্তি প্ৰয়োগ কৰিছে। কিন্তু এবিষ্টটলৰ বিচাৰধাৰা সম্পূৰ্ণৰূপে অনুকৰণ নকৰি আন বাটেৰে তেওঁ কাব্যৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব প্ৰতিপাদন কৰিবলৈ যত্ন কৰিছে। চিদ্নিৰ সমুখত দেখা দিয়া সমস্যা কবিৰ সমস্যা, পাঠকৰ সমস্যা নহয়। গ্ৰীক প্ৰভুসকলৰদৰে তেওঁৰ নৈতিক আদৰ্শৰে অধীন হৈ কাব্য-বিচাৰৰ পোষকতা কৰিছে। কাব্যৰ প্ৰভাৱত সমাজে সজগুণ গ্ৰহণ কৰে আৰু দোষৰপৰা আঁতৰি থাকে। কাব্যত অসতৰ ৰূপায়ণ কুৎসিত, ঘৃণনীয়, গতিকে পৰিত্যজ্য। চিদ্নিৰ মতে কাব্যই আনন্দ দান কৰে। ইয়াৰ আনন্দ-দানৰ ক্ষমতা প্ৰকাশ-ভঙ্গীৰ সজীৱতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। কিন্তু এবিষ্টটলৰ দৰে চিদ্নিয় লৌকিক আনন্দ আৰু কাব্যানন্দৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য বিচাৰাৰ চেষ্টা কৰা নাই। মানৱ-মনৰ কল্পনা-প্ৰসূত সকলো কাৰ্য্যৰ

বিচাৰত একেটা মানদণ্ডই আছে বুলি তেওঁৰ বিশ্বাস আৰু ইয়াতেই প্লেটোৰ লগত তেওঁৰ মিল। স্বাধীনভাৱে চিন্তা কৰাৰ চেষ্টা কৰিলেও প্লেটোৰ সমুখত দেখা দিয়া সমস্তাৰ মাজতে চিদ্ৰি অৱদ্ধ হৈ আছে। কাব্য-সৃষ্টিৰ কাৰণে প্ৰয়োজনীয় কোনে মনোবৈজ্ঞানিক প্ৰশ্নই তেওঁৰ মনৰ পৰ্দাত জিলিকি উঠা নাই।

অষ্টাদশ শতাব্দীত ইংলণ্ডৰ উচ্চ মহলৰ লোকসকলৰ মাজত নন্দন-তাত্ত্বিক আলোচনাই প্ৰাধান্য লাভ কৰাৰ কথা বহুওৰে উল্লেখ কৰিছে। এদিছনৰ কল্পনাৰ ওপৰত ৰচিত প্ৰবন্ধ, বাক **The Sublime and Beautiful** আৰু জোছুৱা বেনডিক্ট **Discourses** সাহিত্য-বিচাৰৰ উল্লেখযোগ্য অৱদান।

সমাজ-কল্যাণৰ নৈতিক আদৰ্শ সদায় চকুৰ আগত ৰখা কাৰণে প্লেটো, এৰিষ্টটল আৰু চিদ্ৰিয়ে মানৱ জীৱন আৰু মানৱ প্ৰকৃতিৰ যথাযথ চিত্ৰৰূপায়ণত গুৰুত্ব দিয়া নাই। কিন্তু প্ৰকৃতপক্ষে সাহিত্য অকল নীতিশাস্ত্ৰৰে সম্পূৰ্ণৰূপে অধীন নহয়। সাহিত্যৰ মাজেদি যি মানৱীয় প্ৰচেষ্টা নানান ৰূপত মূৰ্ত কৰা হৈ তাৰ প্ৰভাৱ সকলো সময়তে যে নৈতিক নহয় ইয়াৰ সাক্ষ্য প্ৰাচী সাহিত্যতো প্ৰচুৰ।

সপ্তদশ শতাব্দীৰ সপ্তম দশকত জন ড্ৰাইডেনে সাহিত্য-বিচাৰ এটা নতুন ধাৰাৰ প্ৰবৰ্তন কৰে। চিদ্ৰিৰ মতে কবিয়ে কল্পনা সহায়ত দাৰ্শনিক আৰু নৈতিক আদৰ্শ মোহনীয় আৰু গ্ৰহণীয় ৰূপ প্ৰকাশ কৰে কিন্তু ড্ৰাইডেনৰ মতে কবি-কৰ্মৰ মাজত লুকা থাকে মনোবৈজ্ঞানিক জ্ঞান। ছেমুৱেল জনছনে ড্ৰাইডেনক ইংৰাজী সমালোচনা সাহিত্যৰ জনক বুলি কৈছে। এই সন্মান ড্ৰাইডেনে প্ৰাপ্য। তেওঁৰ গ্ৰন্থ **Essay of Dramatic Poesie**ত আৰু সমালোচকৰ নিৰপেক্ষতা আৰু উদাৰতাৰ পৰিচয়। পূৰ্বসূৰী সকলৰ দৰে ড্ৰাইডেনেও কাব্য আৰু নাটকৰ আনন্দ-দানৰ ক্ষমতা স্বীকাৰ কৰিছে কিন্তু তেওঁৰ মতে এই আনন্দ নিৰ্ভৰ কৰে মানৱ

প্ৰকৃতিৰ সজীৱ ৰূপায়ণৰ দক্ষতাৰ ওপৰত। ড্ৰাইডেনে নাটকৰ যি মূৰ্ত্তি দিছে সি প্ৰণিধান-যোগ্য। তেওঁৰ মতে নাটক "A just and lively image of human nature, representing its passions and humours and the changes of fortune to which it is subject for the delight and instruction of mankind." সূত্ৰৰ তাৎপৰ্য্য গ্ৰহণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিলে দেখিবলৈ পোৱা যায় যে ড্ৰাইডেনৰ মতে সাহিত্য এক প্ৰকাৰ জ্ঞানৰ ভঁৰাল। জ্ঞান-আহৰণৰ চৈতন্যই আনন্দ-দায়ক; তাৰোপৰি মানৱ-প্ৰকৃতিৰ ৰূপায়ণৰ সজীৱতাই স্বাভাৱিকতে দৰ্শক আৰু পাঠকৰ মনত আনন্দৰ সঞ্চাৰ কৰে। **Dramatic Poesie** সংলাপ-ধৰ্ম্মী এখন গ্ৰন্থ। পুথিখনত থকা ছয়টা চৰিত্ৰৰ সহায়ত আলোচনা আগবঢ়াই নিয়া হৈছে। ইয়াৰ ভিতৰত চাৰিজন চাৰিশ্ৰেণীৰ নাট্যকাৰক সমৰ্থন কৰি যুক্তি দৰ্শাইছে। **Crites** এ প্ৰাচীনসকলৰ, **Eugenius**য়ে আধুনিকসকলৰ, **Lisideius**য়ে ফৰাচী নাট্যকাৰ সকলৰ আৰু **Neander**য়ে ইংৰাজ নাট্যকাৰসকলৰ সমৰ্থনত যুক্তি তুলি ধৰিছে। চাৰিটা দৃষ্টিভঙ্গীৰ আলোচনাত ড্ৰাইডেনে যথেষ্ট উদাৰতা আৰু পাণ্ডিত্যৰ পৰিচয় দিছে সন্দেহ নাই। তথাপি ইংৰাজ নাট্যকাৰসকলৰ প্ৰতি তেওঁৰ যি আকৰ্ষণ সি সম্পূৰ্ণৰূপে পক্ষপাতিত্বমূলক নহলেও কিছু পৰিমাণে একদেশদৰ্শী। ড্ৰাইডেনৰ শ্ৰেষ্ঠ অৱদান হল তুলনামূলক আলোচনাৰ পথ-নিৰ্দেশ। ইংৰাজী সাহিত্যত তুলনামূলক আলোচনাৰ এয়ে প্ৰথম নিদৰ্শন। ছেমুৱেল জনছনে ড্ৰাইডেনৰ বিষয়ে এনে ধৰণে মন্তব্য দিছে, এইখনত (অৰ্থাৎ **Essay of Dramatic Poesie**ত) আৰু এই বিষয়ৰ আন আন প্ৰবন্ধত ড্ৰাইডেনৰ সমালোচনা এজন কবিৰ সমালোচনা। * * * ড্ৰাইডেনৰ লগত যদি আমি সত্যানুসন্ধানত ৰত হওঁ আৰু আমি যদি সত্যৰ উপলব্ধি কৰিব পাৰোঁ তেন্তে সেই সত্য ৰমণীয় আৰু লাৱণ্যময় ৰূপত উপলব্ধ হয়। * * * ড্ৰাইডেনৰ

সমালোচনা ৰাজবাণীৰ গান্ধীৰ্য্য কিন্তু ৰাইমাৰৰ ক্ষেত্ৰত আছে এৰ অত্যাচাৰীৰ উদগুতা।”

ছেমুৰেল জনছনৰ এনে প্ৰশংসাবাণীয়ে আধুনিক যুগ সমালোচকসকলক প্ৰভাৱান্বিত কৰিব পৰা নাই। জৰ্জ ওয়াটছন (George Watson) ডাইদেনৰ সমালোচনাৰ বিষয়ে মন্তব্য দিবলৈ যাওঁতে কৈছে যে Dramatic Poesie পুথিখন সাংস্কৃতিক জাতীয়তাবাদৰ দোষেৰে ছুট। ডাইদেনে প্ৰমাণ কৰিবলৈ উল্লেখ পৰি লাগিছে যে যেই সেই এখন ইংৰাজী নাটক দুখন ফৰাচী নাটকৰ সমান মূল্যবান। ইংৰাজী নাটকৰ মৰ্য্যাদা ফৰাচী নাটক তলত থকাৰ একমাত্ৰ কাৰণ হল পিউৰিটানসকলৰ বৈপ্লৱিক অভ্যুত্থান।

সমালোচকসকলৰ মাজত মতভেদ থাকিলেও এইটো স্বীকাৰ কৰিব লাগিব যে ইংৰাজী সমালোচনা সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীত ডাইদেন এটা উজ্জ্বল নক্ষত্ৰ। কাব্যই মানৱ-প্ৰকৃতিৰ ৰূপদান কৰে বুজি যিজন আলোচকে মত প্ৰকাশ কৰিছে সেইজন লোকৰ আশংকা সন্দেহ থকা ধাৰণা যে উলাই কৰিব লগা বিধৰ নহয় সি ফটফটীয়া।

অষ্টাদশ শতাব্দীৰ আদি ছোৱাত ইংৰাজী সমালোচনা ঠন ধৰি উঠে ছেমুৰেল জনছনৰ হাতত। তেওঁৰ Lives of the poets ইংৰাজী সমালোচনা সাহিত্যৰ ভেটি বুলি ছুই চাৰি আলোচকৰ মত প্ৰকাশ কৰে। জনছন পণ্ডিত লোক। বিচাৰ-শক্তি প্ৰয়োগ ক্ষমতা তেওঁৰ অনন্য। জন ডাইদেনৰ মতৰ লগত তেওঁৰ ভালেমান ক্ষেত্ৰত মিল আছে। শ্বেক্সপীয়েৰৰ নাটকৰ আলোচনা-প্ৰসঙ্গত তেওঁ কৈছে যে শ্বেক্সপীয়েৰ আন নাট্যকাৰসকলৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ এ বুলিয়েই যে তেওঁ জীৱনৰ প্ৰকৃত ছবি দাপোণত তোলাৰ নিচিনা শব্দৰ মাধ্যমেৰে ব্যক্ত কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। অথচ এনে ছবি কোনো ব্যক্তি-বিশেষৰ হৰ্ষ-বিষাদৰ চিত্ৰ নহৈ সি মানৱ-সমাজ সাধাৰণ চিত্ৰ হিচাপে পৰিস্ফুট হৈছে। “সাধাৰণীকৃত ৰূপায়ণ

অসমীয়া সাহিত্যত ইয়াৰ প্ৰভাৱ

বাহিৰে কোনো বস্তুই বহুতো লোকক দীৰ্ঘকালৰ কাৰণে সন্তুষ্ট কৰিব নোৱাৰে।” কাব্যই আনন্দ দান কৰিব লাগে আৰু এই আনন্দ-দানৰ ক্ষমতাৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰে কাব্যৰ সাৰ্থকতা। জনছনৰ সাধাৰণীকৃত ৰূপায়ণৰ আদৰ্শ ভালকৈ ফঁহিয়াই চালে এটা কথা স্পষ্ট হয় যে মানৱ-প্ৰকৃতি মূলতঃ একে। যুগে যুগে মানৱ-জাতিৰ যি পৰিবৰ্তন দেখিবলৈ পোৱা যায় তাৰ আঁৰত আছে মানৱ-প্ৰকৃতিৰ এক স্বৰূপ অৱস্থা যিটো সময়ৰ বিবৰ্তনৰ লগে লগে পৰিবৰ্তিত নহয়।

Lives of poets আৰু শ্বেক্সপীয়েৰ সন্দেহে লিখা পাতনিত জনছনে যেনে ধৰণে সমালোচনা কৰিছে তাৰপৰা বুজিব পৰা যায় যে তেওঁৰ উক্তি অনেক ক্ষেত্ৰত অনুশাসনমূলক। জনছনে বোধ-হয় বিশ্বাস কৰিছিল যে বিধি-নিষেধৰ নিৰ্দেশ সমালোচকৰ কৰ্তব্য। বহুওৱেলপৰা আমি জানিব পাৰোঁ যে তেওঁ আছিল কিছু পৰিমাণে ভাব-প্ৰবণ। অথেলো নাটকৰ পঞ্চম অঙ্কৰ সম্পাদনাৰ অন্তত তেওঁ নিজেই কৈছিল, “সুখৰ কথা যে এই ভয়ঙ্কৰ দৃশ্যটোৰ সম্পাদনা শেষ কৰিলোঁ। এইটো সহ্য কৰিব পৰা বিধৰ নহয়।” ভাব-প্ৰবণতা সমালোচকৰ প্ৰধান অন্তৰায়। গতিকে পাণ্ডিত্য আৰু তীক্ষ্ণদী পৰিচয় দিয়া সত্ত্বেও তেওঁৰ সমালোচনা সদায় ক্ৰটিহীন হোৱা নাই। জনছন যে জ্ঞান-পিপাসু আছিল এই কথা সত্য। কথিত আছে যে এসময়ত কোনো এটা ঘৰৰ ভিতৰত সোমাই তেওঁ পোনে পোনেই কিতাপৰ আলমাৰিৰ কাষলৈ দৌৰি গৈছিল আৰু আলমাৰিত থকা কিতাপৰ নামবোৰ পঢ়াত ব্যস্ত হৈছিল। ইয়াৰ কাৰণ আছিল যে তেওঁৰ মতে জ্ঞান লাভ কৰাৰ দৰে ক’ত জ্ঞান-লাভৰ সামগ্ৰী পোৱা যায় তাকো জনাৰ দৰ্কাৰ।

সমালোচক হিচাবে জনছনৰ দৃষ্টিভঙ্গী ঐতিহাসিক। অস্পষ্ট ৰূপত এনে এটা দৃষ্টিভঙ্গীৰ প্ৰকাশ আমি ডাইদেনৰ লেখাতো

পাওঁ। কিন্তু জনছনৰ হাতত এই দৃষ্টিভঙ্গীয়ে প্ৰথমে স্পষ্ট ক
পায়। ড্ৰাইডেনৰ বিষয়ে আলোচনা-প্ৰসঙ্গত তেওঁ কৈছে, “এ
লেখকৰ জীৱনসঙ্গত বিচাৰ কৰিব লাগিলে আমি তেওঁৰ কালট
আমাক লৈ যাব লাগিব আৰু লেখকৰ সমসাময়িক লোকসকল
কি অভাৱ আছিল আৰু কেনেকৈ সেই অভাৱ পূৰণ কৰা হৈছিল
তাৰ বিচাৰ কৰিব লাগিব।”

জনছনে সনাতনপন্থী সমালোচনা, বিশেষকৈ এবিষ্টটল
কাব্যাদৰ্শ পৰিহাৰ কৰে। তেওঁ ভাবে যে প্ৰাচীন সাহিত্য বৰ
থকাৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰে তাৰ যোগ্যতা। এইবোৰ পুথিৰপ
উপযুক্ত সমালোচকে সমালোচনাৰ নিয়ম-প্ৰণালী আহৰণ কৰি
পাবে।

জনছনৰ সমালোচনা-পদ্ধতিত মৌলিকত্ব আছে। এটা সূ
দৰ্শী মনেও তেওঁক বাট দেখুৱায়। তথাপি তেওঁৰ সমালোচ
ক’তো ক’তো প্ৰশংসাপৰ আৰু ক’তো ক’তো নিন্দাসূচক। অনে
ক্ষেত্ৰত নিজৰ ভাল লগা বেয়া লগাৰ ওপৰলৈ তেওঁ উঠিব প
নাই। ই বোধহয় তেওঁৰ ভাব-প্ৰবণ স্বভাৱৰেই দোষ।

ড্ৰাইডেন আৰু জনছনে কাব্যৰ আনন্দ-দান ক্ষমতা স্বীক
কৰিছে কিন্তু গভীৰভাবে মনোনিবেশ কৰি এই প্ৰশ্নৰ সমাধা
কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে উনবিংশ শতিকাৰ আদি ছোৱাত ইংৰা
কবি ওৱড্‌ছওৱৰ্থে। এবিষ্টটলে সকলো সৃষ্টিৰ ভিতৰত
কবিতা বেছি দাৰ্শনিক ভাববাহক বুলি স্বীকাৰ কৰিছে
ওৱড্‌ছওৱৰ্থে এই বিষয়ত একমত। কাব্যৰ আদৰ্শ সত্য
এই সত্য অস্থায়ী আৰু দেশ-কালৰ পৰিচ্ছেদেৰে সীমিত নহয়-
ই সাধাৰণ কিন্তু আনক প্ৰভাৱান্বিত কৰিবপৰা যোগ্যতায়ুক্ত
এই সত্যই মানুহৰ মনৰ নিভৃত স্তৰত প্ৰবেশ কৰি তাক উদ্দী
কৰে। এনে উদ্দীপনাৰ লগে লগে আনন্দৰ সঞ্চাৰ হয়
ওৱড্‌ছওৱৰ্থে বিশ্বাস কৰে যে মানুহৰ মানসিক গঢ় আৰু বি

ব্ৰহ্মাণ্ডৰ সৃষ্টি-কৌশলৰ মাজত এটা সমজাতীয় সাদৃশ্য আছে।
মানুহে নিজৰ ভাব আৰু কল্পনাৰ মাজত আনন্দ অনুভৱ কৰে
কিন্তু তেওঁ বেছি আনন্দ পায় জীৱনৰ তাৎপৰ্য্য অৱগতিৰ
চেষ্ঠাত। জীৱনৰ তাৎপৰ্য্যৰ ইঙ্গিত থকা বাবে কাব্যত মানুহে
আনন্দ পায় আৰু কবিয়েও মানুহক এজন ডাক্তৰ, এজন জ্যোতিষী
নাইবা এজন দাৰ্শনিকৰ দৰে আনন্দ নিদি মানুহ হিচাবে আন
মানুহৰ মনৰ সন্তুষ্টি যোগায়। ওৱড্‌ছওৱৰ্থৰ মতে মানুহ আৰু
প্ৰকৃতিৰ মাজত থকা সম্বন্ধ নিবিড়। এনে আদৰ্শৰ স্বীকৃতিয়ে
মানুহে মানুহৰ মাজত থকা সম্বন্ধ মধুৰ কৰাৰ উপৰিও প্ৰকৃতিৰ
লগত একাত্মাৰ পৰিচয় প্ৰকাশ কৰে। সপ্তদশ-অষ্টাদশ শতাব্দীৰ
আলোচকসকলে কাব্যই শিক্ষা আৰু আনন্দ দান কৰিব পৰা গুণৰ
কথা কৈছে কিন্তু ওৱড্‌ছওৱৰ্থ কাব্যৰ শিক্ষাদান ক্ষমতাৰ প্ৰতি
সম্পূৰ্ণৰূপে উদাসীন।

ওৱড্‌ছওৱৰ্থৰ বন্ধু আৰু সহযোগী ক’লেৰিজে ইংৰাজী
সমালোচনা সাহিত্যত বুজন বৰঙনি যোগায়। জাৰ্মান দাৰ্শনিক
চিন্তাধাৰাৰে ক’লেৰিজ প্ৰভাৱান্বিত; গতিকে তত্ত্বান্বেষী আৰু
গভীৰ। ক’তো ক’তো তেওঁ অস্পষ্ট। তেওঁৰ *Biographia*
Literaria পুথিখন সমালোচনা-সাহিত্যত মাইলৰ খুটি। এই
পুথিত সমালোচনা-পদ্ধতিৰ নিৰ্দেশতকৈ সৃষ্টিধৰ্মী লেখকে কেনেকৈ
লিখিব লাগে তাৰ ওপৰতে নজৰ বেছি। ক’লেৰিজে কোনো
কাব্যকে কাব্য হিচাবে বিশ্লেষণৰ চেষ্টা নকৰি যি সৃষ্টিকৰ্মৰ ফলত
কাব্যৰ উৎপত্তি হৈছে তাৰ ওপৰতে বেছি চকু ৰাখে। অষ্টাদশ
শতাব্দীৰ সমালোচকসকলে কবি-কৰ্মৰ প্ৰভাৱত পাঠকৰ মনত
কেনে প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সৃষ্টি হয় বা হব তাৰ বিশ্লেষণৰ চেষ্টাতে ব্যস্ত
হৈ আছে। কিন্তু ক’লেৰিজৰ মনত সৃষ্টি-কাৰ্য্যই হল প্ৰধান।
এখন কাব্য এটা স্বতন্ত্ৰ বস্তু। এই বস্তুৰ কেনেকৈ উদ্ভৱ হল
তাক জনাৰ ইচ্ছা মানুহৰ আছে। ক’লেৰিজৰ সমালোচনাত

কাব্য-মূল্যায়নৰ প্ৰচেষ্টা ক্ষীণ। কোনো আলোচনাৰে তেওঁ ভাল বেয়াৰ প্ৰশ্ন তোলা নাই কিন্তু কাব্য বস্তুটোক বিশ্লেষণ আৰু ব্যাখ্যাৰ সহায়ত বুজিবলৈ আৰু বুজাবলৈ তেওঁ চেষ্টা কৰিছে কাব্য আৰু দৰ্শনৰ প্ৰতি থকা অনুৰাগৰ সময় চিন কোলেবিজ সমালোচনাত দেখিবলৈ পোৱা যায়। বৰ্তমান সময়ৰ কোনে কোনো সমালোচকে (লিভিছ) ক'লেবিজৰ দাৰ্শনিক চিন্তা ধাৰাৰ মাজত একো বৈশিষ্ট্য বিচাৰি পোৱা নাই। লেভিছে ম প্ৰকাশ কৰিছে যে আজি ক'লেবিজৰ দৰ্শন দৰ্শনিকৰ দ্বাৰা সমাদৃত নহয় আৰু যেহেতু তেওঁৰ দৃষ্টিভঙ্গী দাৰ্শনিক সেই হেতুৰে সমালোচকসকলো তেওঁক সমালোচনাৰ দ্বাৰা বিশেষভাৱে লাভবান হোৱাৰ আশা নাই।

লিভিছৰ এই উক্তিৰ মাজত এটা সত্য লুকাই আছে যদি ক'লেবিজৰ সমালোচনা-পদ্ধতি আজিৰ যুগত মূল্যহীন বুলি পাকে প্ৰকাৰে প্ৰকাশ কৰাৰ চেষ্টা সমৰ্থনযোগ্য নহয়। সমালোচনা ক্ষেত্ৰত ক'লেবিজে বুদ্ধিমত্তাৰ পৰিচয় নিদিয়াকৈ থকা নাই মাথোন ক'তো ক'তো তেওঁক বুজিবলৈ টান হৈছে আৰু ক'তে ক'তো তেওঁৰ সমালোচনা হৈছে বিক্ষিপ্ত। শ্বেক্সপীয়েৰৰ আলোচনা ক্ষেত্ৰত তেওঁ organic growth (জৈৱিক বৰ্দ্ধন)-অৰ প্ৰশ্ন তুলিছে ক'লেবিজে কব খোজে যে কবিয়ে সৃষ্টি নকৰে, কবি কাব্যটো ৰূপান্তৰিত হয়। কাব্য সৃষ্টি নহয় কিন্তু এজোপা গছৰ দৰে অন্তৰ্নিহিত শক্তিৰ সহায়ত কাব্যও লাহে লাহে বাঢ়ি আহে The Tempest নাটকৰ আলোচনা-প্ৰসঙ্গত ক'লেবিজে কৈছে যে শ্বেক্সপীয়েৰৰ চৰিত্ৰসমূহ কৃত্ৰিম নহৈ হৈছে জীৱধৰ্মী (mechanical and organic)। এইজন নাট্যকাৰৰ চৰিত্ৰ পূৰ্বপৰি কল্পিত আদৰ্শৰ বাহক নহয়, ই এক অন্তৰ্নিহিত শক্তিৰ সহায় লাহে লাহে পৰিপুষ্ট হোৱা অভিনৱ সৃষ্টি। ক'লেবিজৰ মতে জীৱনৰ যথাযথ ৰূপ দিয়া দক্ষতাৰ ওপৰতে শ্বেক্সপীয়েৰৰ কৃতি

নিৰ্ভৰ নকৰে। বাস্তৱতাৰ ৰূপায়ণ অনেক সময়ত প্ৰতিভা-সাপেক্ষ নহয়। শ্বেক্সপীয়েৰ মহৎ এই বুলিয়েই যে বাস্তৱতাৰ ৰূপায়ণৰ সহায়ত তেওঁ আনৰ সহানুভূতি আকৰ্ষণ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে।

ক'লেবিজৰ যে সূক্ষ্ম দৃষ্টি আছে তাক বুজিবলৈ টান নহয়। সাধাৰণতে তেওঁৰ বিপক্ষে এটা অভিযোগ তোলা হয় যে কাব্য-বিচাৰত ঠায়ে ঠায়ে তেওঁ নিজৰ মত প্ৰক্ষেপ কৰাৰ চেষ্টা কৰিছে। সমালোচক বেছিকৈ তত্ত্বাৱেষ্টা হবলৈ গলে এনে ধৰণৰ ক্ৰটি-বিচ্যুতিৰ পৰা সচৰাচৰ মুক্ত নহয়। প্ৰকৃত পক্ষে ক'লেবিজ তত্ত্বাৱেষ্টা আলোচক নহয়; কিন্তু দাৰ্শনিক প্ৰভাৱে তেওঁক সময়ে সময়ে তত্ত্বাৱেষণাৰ পিনে আগুৱাই দিছে।

ভিক্টোৰিয়ান যুগৰ সমালোচকসকলৰ ভিতৰত মেথু আৰ্ণল্ড শ্ৰেষ্ঠত্বৰ দাবী কৰিব পাৰে। আৰ্ণল্ডে Functions of Criticism বোলা প্ৰবন্ধত মহাদেশৰ আন আন সাহিত্যৰ তুলনাত (জাৰ্মান আৰু ফৰাচী সাহিত্য) ইংৰাজী সাহিত্যত উপযুক্ত সমালোচকৰ অভাৱ বুলি কৈ দুখ প্ৰকাশ কৰিছে। ভিক্টোৰিয়ান যুগত ষেতিয়া সমাজৰ ৰূপ বেছি জটিল হৈ উঠিছে তেতিয়া সৃষ্টিধৰ্মী লেখকসকলেও গ্ৰহণ-বৰ্দ্ধন কৰোঁতে সমালোচনা-শক্তিৰ অধীন নহৈ নোৱাৰে। এনে এটা শক্তিৰ অভাৱতে বাইবন গোটৰ স্তৰলৈ উঠিব পৰা নাই। বাইবন আৰু গোট দুয়োৰেই আছিল সৃষ্টিধৰ্মী প্ৰতিভা। কিন্তু গোটৰ সমালোচনা-শক্তি সদায় সজাগ হৈ থকাৰ কাৰণে তেওঁৰ কাপৰপৰা যি সৃষ্টি হল, বাইবনৰ সেইটো নহল। আধুনিক যুগত সমালোচনা-শক্তিয়ে সৃষ্টি-ধৰ্মিতা নিয়ন্ত্ৰিত নহলে সৃষ্টি মহৎ হ'ব নোৱাৰে। সমালোচনাৰ পাছত আছে এটা কোঁতুহল। ইয়াৰ উদ্দেশ্য পৃথিবীৰ যিবোৰ শ্ৰেষ্ঠ সম্পদৰ বিষয়ে জনা গৈছে নাইবা যিবোৰ এতিয়াও ভাবৰাজ্যত আছে সেইবোৰৰ সন্ধান। ই এটা সহজাত প্ৰৱৃত্তি, যি প্ৰৱৃত্তিৰ প্ৰতি ইংলণ্ডৰ লোকৰ নিচেই কম সহানুভূতি আছে। আৰ্ণল্ডে ইয়াৰ পিছত

কোন নিয়মৰ অধীন হৈ সমালোচনাত প্ৰবৃত্ত হোৱা উচিত এই প্ৰশ্নৰ উত্থাপন কৰিছে। কিন্তু প্ৰশ্নৰ উত্তৰ হিচাবে তেওঁ নিৰপেক্ষতাৰ (disinterestedness) কথা কলে তাত হতাশ নহৈ নোৱাৰি। এই প্ৰবন্ধৰ বহুতো ঠাইত তেওঁৰ এনে কিছুমান উক্তি আছে যিবোৰ কেৱল বাক-চাতুৰ্য্যৰ জাল যেন অনুমান হয় তেওঁৰ যুগৰ সামাজিক ৰীতি-নীতি আৰু ৰাজনীতি আৰু ধৰ্ম্মী বিশ্বাসৰ প্ৰতি থকা এক প্ৰচ্ছন্ন বিদ্ৰোহৰ উদ্দীপনাই সাহিত্য সমালোচনাৰ ক্ষেত্ৰতো তেওঁৰ ধৈৰ্য্য আৰু বিশ্বাসযোগ্য বিশ্লেষণাত্মক শক্তি অপহৃত কৰিছে। সমালোচনাৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁ যি নিৰপেক্ষতা কথা বাবে বাবে কৈছে সেই নিৰপেক্ষতাৰ ধাৰণাও তেওঁৰ ফৰাচ গুৰু চেষ্টা বুজাবপৰা লোৱা। আৰ্ণল্ডৰ সমালোচনাৰপৰা সাহিত্য সম্বন্ধে এটা স্পষ্ট মত জুকিয়াই লোৱা নাযায়। তেওঁৰ ভালেমান উক্তি অস্পষ্ট আৰু ক'তো ক'তো অসংলগ্ন। তেওঁৰ কবিতা-সীমাবদ্ধতাৰ সম্বন্ধে যি আত্ম-চৈতন্য সেয়েই যেন তেওঁৰ সমালোচনাৰ উৎস। এই চৈতন্যৰ অভাৱ হোৱা হলে আমি হয়তো আৰ্ণল্ডৰপৰা বেলেগ ধৰণৰ সমালোচনা পালোঁহেঁতেন। যিটো দৃষ্টিভঙ্গীৰ সহায়ত জনছন আৰু ক'লৰিজ কবিতাৰ স্বকীয়তা প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে, আৰ্ণল্ডে তেনে ধৰণৰ কোনে ভঙ্গীৰ মাজেদি কাব্য-বিচাৰত প্ৰবৃত্ত হোৱা নাই। অনেক সময়ত আৰ্ণল্ডৰ যুক্তি বিতণ্ডাৰ কাৰণে উত্থাপিত কৰা যেন ধাৰণা হয়।

আৰ্ণল্ড আৰু টি. এছ. ইলিয়টৰ মধ্যবৰ্তী কাল ছোৱাত আৰ্জি জৰ্জ চেইণ্টছবাৰী, এড্‌মাণ্ড গছ আৰু আৰ্থাৰ কুইলাৰ কুছৰ ঐতিহাসিক সমালোচনাৰ প্ৰাধান্য দেখিবলৈ পাওঁ। ঐতিহাসিক সমালোচনাৰ বিৰুদ্ধে এটা অভিযোগ তোলা হয়—যি অভিযোগ যুক্তিযুক্ত—যে কাব্য-বিচাৰত ঐতিহাসিক দৃষ্টিভঙ্গীয়ে লেখকৰ ক্ৰটি-বিচ্যুতিৰ কাৰণে ইতিহাসকে দায়ী কৰাৰ দুৰ্বলতা জগাই তোলাৰ সম্ভাৱনা আছে। এই কাল ছোৱাতে প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰা আন

দুজন সমালোচক হল ওৱাণ্টাৰ পেটাৰ আৰু অস্কাৰ ওৱাইল্ড। পেটাৰৰ সমালোচনাৰ ওপৰত আৰ্ণল্ডৰ দৰে নৈতিকতাৰ প্ৰভাৱ আছে। তেওঁৰ উক্তি সকলো আটেই সাংগীতিক মাধুৰ্য্য-সৃষ্টিৰ প্ৰতি সচেষ্ট গ্ৰহণীয় হয়নে নহয় সি বিচাৰ্য্য। কাব্যবস্তু আৰু তাৰ ৰূপৰ সম্বন্ধে কৰা তেওঁৰ আলোচনাই কবি-কৰ্ম্মৰ সমালোচনাৰ ক্ষেত্ৰত বিশেষ প্ৰভাৱ পেলোৱাৰ চিন নাই। অস্কাৰ ওৱাইল্ডে নীতিবচন-সুৰীয়া কিছুমান উক্তিয়ে ঐতিহাসিক ভঙ্গীৰ যি আক্ৰমণ কৰিছিল তাৰ ঈপ্সিত ফল পৰবৰ্তী কালত পোৱা গল।

হেনৰী জেমছৰ সমালোচনা পেটাৰ বা ওৱাইল্ডৰ সমধৰ্ম্মী নহয়। তেওঁ এক ব্যতিক্ৰম। নিষ্ঠাৰে উপন্যাস-সমালোচনাৰ কাম তেওঁ হাতত লয় আৰু এই ক্ষেত্ৰত এজন বিচক্ষণ সমালোচকৰ পৰিচয় দিবলৈ তেওঁ সক্ষম হয়। জেমছ নিজেই এজন কৃতী উপন্যাসিক। তেওঁ কাপ হাতত লোৱাৰ আগতে ইংৰাজী সাহিত্যত সৃষ্ট হোৱা উপন্যাসৰ সংখ্যা কম নহয়। কিন্তু এই-বোৰৰ বিশ্লেষণ আৰু বিচাৰৰ সজ্জা চেপ্টা আগেয়ে আছিল নগণ্য। উপন্যাস-আলোচনাৰ পৰম্পৰা কাব্য-আলোচনাৰ পৰম্পৰাৰ দৰে ইংৰাজী সাহিত্যত নাছিল আৰু আজিও যে তেনে এটা পৰম্পৰা গঢ় লৈ উঠিছে তাকো কব নোৱাৰি। তথাপি এক প্ৰকাৰ অকল-শৰীয়া হলেও Novels and Talesৰ পাতনিৰ মাজেদি জেমছৰ প্ৰতিভা যেনে দৰে মূৰ্ত হৈছে তাৰপৰা এইটো প্ৰমাণিত হয় যে সৃষ্টিধৰ্ম্মিতা আৰু সমালোচনা পৰম্পৰা-বিৰোধী নহয়। জেমছ একেধাৰে কৃতী লেখক আৰু দক্ষ সমালোচক।

সচৰাচৰ মানুহৰ ধাৰণা যে উপন্যাস উপন্যাসেই, চাহ বা কফিৰ দৰে ইয়াৰ ৰস-পানৰ মাধুৰ্য্যতে পাঠকৰ সন্তুষ্টি। কিন্তু প্ৰকৃতপক্ষে ভাল উপন্যাসৰ আবেদন ক্ষণিক তৃপ্তিৰ মাজতেই চেনি পানীত গলি নাইকিয়া হোৱাৰ দৰে নিঃশেষ হৈ যায় নেকি? এই প্ৰশ্নৰ বিচাৰ জেমছে তেওঁৰ পাতনিত কৰিছে। ক'তো ক'তো

তেওঁ নিজৰ দুৰ্বলতাৰ প্ৰতি সচেতন যদিও তাক লুকাই ৰখা চেষ্টা তেওঁ সমূলি কৰা নাই। উপন্যাসৰ মাজত লুকাই থকা উপন্যাসিকৰ অভিপ্ৰায় ক'তো ক'তো ভূ-গৰ্ভৰ তলত। তা সহজে বিচাৰি উলিওৱা টান। তেওঁৰ মতে উপন্যাস এক প্ৰকৃ সজীৱ পদাৰ্থ আৰু এটি জীৱৰ দৰে ইয়াত আছে বৈচিত্ৰ্যৰ মাজত একত্ব। ইয়াৰ প্ৰত্যেক অংশৰ আন অংশৰ লগত অঙ্গাঙ্গী সম্বন্ধ জেমছৰ এনে উক্তিৰ ওপৰত ক'লেবিজৰ প্ৰভাৱ পৰা যেন লাগে তেওঁ এহাতে যেনেকৈ উপন্যাসৰ কলা-কৌশলৰ বিচাৰ কৰি আন হাতে তেনেকৈ উপন্যাসৰ সামগ্ৰিক আবেদনৰ প্ৰতিও লক্ষ্য ৰাখি উপন্যাসৰ ওপৰত থকা নৈতিক প্ৰভাৱৰ বিচাৰ কৰিছে।

বিংশ শতিকাৰ আদি ছোৱাত ইংৰাজী সমালোচনা সাহিত্য যি বৈপ্লৱিক পৰিবৰ্তন দেখা যায় তাৰ মূলতে আছে টি. এছ. ইলিয়টৰ অসাধাৰণ প্ৰতিভা। তেওঁৰ সৰু সমালোচনাৰ পুথি Sacred Wood প্ৰকাশিত হোৱাৰ পাছত তেওঁৰ প্ৰশংসাকাংক্ষাৰ সংখ্যা যেনেকৈ বাঢ়িল, প্ৰতিপক্ষৰ সংখ্যা তেনেকৈ নকমিল কিন্তু প্ৰতিপক্ষয়ো এই পুথিত সন্নিবিষ্ট যুক্তি অগ্ৰাহ কৰি নোৱাৰিলে।

কবি-কৰ্মক আমি মনেৰে দুটা ফালৰপৰা বিশ্লেষণ কৰি চাব পাৰোঁ। কলাকৃতিৰ (work of art) সৃষ্টি হয় ভাব আৰু কৌশলৰ সংযোগৰ পৰা। কবিয়ে তেওঁৰ অন্তৰ উপচি পৰা ভাব শব্দৰ মাধ্যমেৰে প্ৰকাশ কৰে। মাধ্যম-প্ৰয়োগত কবিয়ে যিমান দক্ষতা দেখুৱাব পাৰে সিমানেই কাব্য হয় বৰণীয়। বস্তু ভাবৰ আত্ম-প্ৰকাশৰ ক্ষমতা নাই—ই মাধ্যম-নিৰ্ভৰ। কবিৰ বিষয়বস্তু যেনে মধুৰ, প্ৰকাশভঙ্গীও তেনে নিখুঁত হোৱাৰ প্ৰয়োজন নহলে ভাবৰ ৰূপায়ণ হয় অস্পষ্ট, অসংলগ্ন। কিন্তু বস্তু আৰু কলা (content and form) যদিও একেটা বস্তুৰে দুটা ফাল তথাপি এটাক আনটোৰপৰা বিচ্ছিন্ন কৰা নাযায়, কবিৰ নোৱাৰি। দুয়োৰে

যেন তেজ-মণ্ডহৰ সম্বন্ধ। তথাপি সমালোচনাৰ ক্ষেত্ৰত সৰহ ভাগ সমালোচকে কাব্যৰ বিষয়-বস্তুৰ ওপৰত গুৰুত্ব দি আলোচনাত প্ৰবৃত্ত হৈছে। বিষয়-বস্তুৰ বিচাৰৰ ক্ষেত্ৰত নৈতিক, ঐতিহাসিক, সামাজিক, মনোবৈজ্ঞানিক প্ৰভৃতি বিভিন্ন দৃষ্টিভঙ্গী প্ৰকাশৰ বাট আছে। কিন্তু কলাকৃতি ভাব আৰু ৰূপৰ সংযোগত সৃষ্ট হোৱা এক স্বতন্ত্ৰ বস্তু বুলি গৃহীত হলে সেই বস্তুৰ স্বাধীনভাবে থকাৰ যোগ্যতাও আছে। কাব্য, নাটক বা উপন্যাস এনে ধৰণৰ বস্তু। ইলিয়টে কৈছে, “প্ৰকাশ কৰাৰ অৰ্থে কবিৰ এটা ব্যক্তিত্ব নাই কিন্তু তেওঁৰ আছে এটা বিশেষ মাধ্যম। ই এটা মাধ্যমেই মাথোন, ব্যক্তিত্ব নহয়। এই মাধ্যমত আচৰিত ৰকমে আৰু অপ্ৰত্যাশিত-ভাৱে ভাৱনা আৰু অভিজ্ঞতাৰ সংযোগ ঘটে।” (The poet has not a personality to express but a particular medium which is only a medium and not a personality ; in which impressions and experiences combine in peculiar and unexpected ways.)

ইলিয়টে মাধ্যমৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়াৰ অৰ্থ হৈছে এয়ে যে কলাকৃতি মাধ্যমৰ যোগেদিহে সমালোচকৰ চকুত ধৰা দিয়ে। গতিকে ইয়াৰ এটা স্বতন্ত্ৰ সত্তা আছে। ইলিয়টৰ আগেয়ে ক'লেবিজ কাব্যৰ জীৱধৰ্মী একত্বৰ বিষয়ে কৈ এইটোকে বুজাইছিল যে এখন কাব্যই এটা স্বকীয় প্ৰাণৰ আধাৰ হৈ গঠিত থাকিবলৈ সক্ষম। কাব্যৰ বিভিন্ন উপাদানৰ সুসংগঠনৰ ফলত যি জৈৱিক একত্ব সাধিত হয় সেয়েই প্ৰকাশ কৰে এক সামগ্ৰিক অৰ্থ আৰু ইয়াৰ বিচাৰেই হল সমালোচকৰ উদ্দেশ্য। এজৰা পাউণ্ড আৰু হিউমৰ দ্বাৰা (Ezra Pound and Hulme) প্ৰভাৱান্বিত ইলিয়টে কাব্যৰ মাজত সামাজিক, নৈতিক, ধৰ্মীয় বা ৰাজনৈতিক আন-ধাৰণা বিচাৰৰ পৰিবৰ্তে আৰ্টক আৰ্ট হিচাবে গ্ৰহণ কৰি কাব্য আৰু শিল্প-কলাক এখন উচ্চ আসন দিছে আৰু লগতে

কবি-কৰ্মৰ সূক্ষ্ম অধ্যয়নৰ (close study) আৱশ্যকতা উপলব্ধি কৰিছে। ভালেমান প্ৰবন্ধত স্বকীয় বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ কলা-কৃতিৰ মাজত থকা সত্য-উদ্ঘাটনৰ (facts) প্ৰচেষ্টাৰ ওপৰত তেওঁ চকু ৰাখিছে। Tradition and Individual Talent প্ৰবন্ধত তেওঁ কৈছে যে কবিয়ে তেওঁৰ ভাব আৰু ব্যক্তিত্বৰ চৈতন্য পাহৰি কাব্যৰ মাজত নিজে সোমাই পৰে (escapes into the poem)। গতিকে সমালোচকৰ পক্ষে কবিৰ জীৱনীৰ পৰ্যালোচনাৰ চেষ্টাতকৈ কবিৰ কৌশলৰ ক্ষমতা-নিৰূপণৰ চেষ্টা কৰাই শ্ৰেয়ঃ।

ওপৰত উল্লেখ কৰা প্ৰবন্ধতে ইলিয়টে পৰম্পৰা আৰু তাৰ অৱগতিৰ কথাও কৈছে। পূৰ্ব-সুৰীসকলৰ দক্ষতাৰ প্ৰতি অনুৰাগ হোৱা দুৰ্বলতাক তেওঁ পৰম্পৰা বোলা নাই। ঐতিহাসিক চৈতন্য (historical sense) পৰম্পৰাৰ অন্তৰ্গত। ইয়াৰ মাজত অতীতৰ অতীত হিচাবে চোৱাৰ ক্ষমতা লুকাই আছে। ঐতিহাসিক চেতনা লেখকক কেৱল তেওঁৰ কালৰ পাৰিপাৰ্শ্বিকতাৰ মাজতে আবদ্ধ নাৰাখি হোমাৰৰ দিনৰেপৰা আৰম্ভ কৰি ইউৰোপৰ সমগ্ৰ সাহিত্য যুগপৎ অৱস্থিতিৰ পৰিচয় দিয়ে। ঐতিহাসিক চেতনাই লেখকক পৰম্পৰাৰ প্ৰতি সচেতন কৰে।

ঐতিহাসিক চৈতন্য আৰু ঐতিহাসিক সমালোচনাৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য স্পষ্ট। ঐতিহাসিক সমালোচনাৰ দুৰ্বলতা কোৱাৰ্থিতাৰ সন্ধান ইলিয়টৰ দৰে বিশ্লেষণী প্ৰতিভাৰ চকুত সহজ হৈ পৰে। ভালকৈ গমি চালে ইলিয়টৰ historical sense and historical বুলি কলেও সত্যৰ অপলাপ নহয়। সমালোচকৰ চকু অতীতৰ কবিসকলৰ কাব্য আৰু আধুনিক যুগৰ কাব্যৰ অৱস্থি একেখন পটতে। অতীতৰ কাব্য-সমালোচনাত কোন এখন কাব্যৰ লগত কবি আৰু পাঠকৰ সম্বন্ধ কি তাৰ বিচাৰৰ চেষ্টাৰ সলনি আধুনিক যুগৰ কবিৰ প্ৰতি তাৰ মূল্য কিমান এই আলোচনা প্ৰয়োজনেই বেছি।

ইলিয়টৰ The Use of Poetry and the Use of Criticism পুথিৰ মাজত তেওঁৰ উন্নত সহজাত জ্ঞানৰ পৰিচয় আছে। “আমি যদি মিডিলটনৰ নাটকৰ বিষয়ে লিখোঁ, আমি মিডিলটনৰ নাটকৰ বিষয়েহে লিখিব লাগিব, মিডিলটনৰ ব্যক্তিত্বৰ বিষয়ে নহয়।” আন এঠাইত তেওঁ লিখিছে, “যদি কবিতা এটা সঞ্চাৰণ শক্তিৰ ৰূপ (form of communication) তেতিয়া হলেও যি বস্তুটো সঞ্চাৰিত হয় সেইটো কবিতাহে। * * * কবিতাটোৰ অৱস্থিতি কবি আৰু পাঠকৰ মাজখিনিত কৰবাত।”

কবি-কৰ্মৰ সুকীয়া অৱস্থিতিৰ কথা বাৰে বাৰে স্বীকাৰ কৰি কাব্য-পৰম্পৰাৰ মাজত বিশেষ কবি-কৰ্মৰ স্থান নিৰ্ণয়ৰ সময়ত ইলিয়টে তুলনামূলক আলোচনাৰ সহায় লৈছে। গঠনমূলক দৃষ্টিভঙ্গীৰে কাব্য-পাঠ, ৰীতিৰ অনুসৰণ আৰু কবি-কৌশলৰ বিচাৰ এই তিনিটাই হল ইলিয়টৰ আদৰ্শ। চেইণ্টছবাৰীৰ দৰে কাব্যিক প্ৰসঙ্গৰ উল্লেখ তেওঁৰ বিশেষত্ব, কিন্তু চেইণ্টছবাৰীৰ তুলনাত তেওঁৰ আত্মপ্ৰত্যয় বেছি। কবি চুইনবাৰ্ণৰ আলোচনাত তাত্ত্বগতিক আলোচনা-ৰীতি পৰিহাৰ কৰি চুইনবাৰ্ণৰ কাব্য-প্ৰতিভা যেনে ধৰণে মূৰ্ত হৈছে তাৰ বিচাৰত তেওঁ বেছি তৎপৰ। একেজন কবিৰ ওপৰতে কৰা অলিভাৰ এল্টনৰ সমালোচনাৰ লগত ইলিয়টৰ আলোচনা ৰিজাই চালে এই তৎপৰতাৰ সাক্ষ্য পাবা যায়। ইলিয়টে যেতিয়া সমালোচনাৰ মাজত আন কবিতাৰ কৃতি দিয়ে তেতিয়া সেই উদ্ধৃতিয়ে সচৰাচৰ এটা পাৰ্থক্যৰ বিচয়হে তুলি ধৰে, সামঞ্জস্যৰ প্ৰতিধ্বনি নোতোলে। চুইনবাৰ্ণৰ ওপৰত প্ৰফেচাৰ এল্টনে কৰা সমালোচনা কিছু পৰিমাণে বিক্ষিপ্ত আৰু সুসংগঠিত নহয়। ইলিয়ট আৰু এল্টনৰ উক্তিৰ মাজত ক’তো প’তো মিলো দেখিবলৈ পোৱা যায়। এল্টনে লিখিছে, “ডাঙৰ পাহনীটো প্ৰায়েই শব্দশ্ৰোতত উটি গৈছে”। কিন্তু চুইনবাৰ্ণৰ বিক্ষিপ্ততা দোষ নে গুণ তাৰ বিচাৰত প্ৰবৃত্ত হৈ ইলিয়টে মত

প্ৰকাশ কৰিছে, “বিক্ষিপ্ততা তেওঁৰ গোৰৱ, কিন্তু শব্দই তেওঁ
ৰোমাঞ্চিত কৰে, বস্তুৰে নহয়।” এক কথাত কবলৈ গলে ইলিয়ট
পাৰ্থক্য বিচাৰত প্ৰবৃত্ত হৈ মনলৈ আনে উজ্জলতা কিন্তু এল্ট
সাধাৰণ পাঠকৰ ওপৰত পৰিব পৰা প্ৰভাৱৰ কথা কৈয়েই
হয়।

শব্দবোৰ কাব্য-শব্দৰ অঙ্গীভূত হলে বিজ্ঞানৰ চাতুৰ্য্যৰ কাৰ
সিহঁতে সূক্ষ্ম অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। আভিধানি
অৰ্থৰ মাজতে শব্দ-শক্তি সদায় অবকদ্ধ হৈ নাথাকে। বি
বিজ্ঞানস্বীতিৰ মাজত শব্দবোৰে কেনে ভাব প্ৰতিধ্বনিত কৰে
বিচাৰ সমালোচকৰ কৰ্ত্তব্য। ইলিয়ট আৰু তেওঁৰ সমসাময়িক
বিংশ শতাব্দীৰ আলোচকসকলে এই কাম কৰিছে। সমসাময়িক
সমালোচনাৰ ওপৰত পাণ্ডিত্যৰ পৰিচয় স্পষ্ট। জ্ঞান-বিজ্ঞান
মানৱজাতি যেতিয়া দিনে দিনে আগুৱাই আহিব ধৰিছে তেতিয়া
তাৰ প্ৰভাৱপৰা মুক্ত হোৱা টান। কিন্তু পাণ্ডিত্যৰ প্ৰয়ো
কাৰ্য্য বুজাত আৰু তাক উপভোগ কৰাত কিমান সহায় কৰি
সেইটো কথা বিশেষভাৱে বিবেচ্য।

ইলিয়ট নিজৰ সমালোচনাৰো সমালোচক। **Frontiers
Criticism** নামৰ প্ৰবন্ধত তেওঁ স্বীকাৰ কৰিছে যে যিসকল ক
ক্ষেত্ৰত তেওঁৰ সমালোচনা সফল হৈছে সেই সকলৰ চিন্তাধা
লগত তেওঁৰ চিন্তাধাৰা সগোত্ৰীয়। বহুতো সময়ত কবি
মাধ্যমেদি তেওঁ যিবোৰ ভাব মূৰ্ত্ত কৰাৰ চেষ্টা কৰিছে সেইবোৰ
প্ৰেৰণাৰে পৰিচালিত হৈছে তেওঁৰ চিন্তাধাৰা। এজৰা পা
আৰু তেওঁৰ সমালোচনাৰ মাজত থকা সামঞ্জস্যৰ গুণাগুণ নি
কৰিব খুজিলে তেওঁৰ কবিতাৰ লগত সঙ্গতি স্থাপন কৰি আ
চনাৰ প্ৰবৃত্ত হোৱা উচিত।

ইলিয়টৰ সমসাময়িক সমালোচক আই. এ. ৰিচাৰ্ডছ (I.
Richards)। আৰ্ণল্ডৰ নিচিনাকৈ ৰিচাৰ্ডছেও কাব্যৰ অৰ্থ-নিৰ

আৰু তাৰ উপযোগিতাৰ বিচাৰ কৰিছে, যি উপযোগিতাই কাব্যক
বিজ্ঞানৰপৰা পৃথককৈ দেখুৱাব পাৰে। আৰ্ণল্ডে কৈছে যে মানৱ-
জাতিয়ে ক্ৰমে ক্ৰমে দেখিবলৈ পায় যে জীৱন বোধগম্য কৰিবলৈ
আৰু মানুহে সান্দ্যনা লভিবলৈ কাব্যৰে আৱশ্যক হব বেছি।
কাব্যৰ অবিহনে বিজ্ঞান অসম্পূৰ্ণ হব আৰু বৰ্ত্তমানে আমি যিবোৰ
কথা ধৰ্ম্মীয় বা দাৰ্শনিক বুলি বিবেচনা কৰোঁ সেইবোৰৰ ঠাই বা
কাব্যই। কাব্য সম্বন্ধে আৰ্ণল্ডৰ এনে উক্তি কিছু পৰিমাণে
আবেগিক। পিছৰ সমালোচকসকলে এই প্ৰশ্নটোৰে আলোচনাৰ
সময়ত বেছি বাস্তৱ দৃষ্টিভঙ্গী গ্ৰহণ কৰিছে। আধুনিক বিজ্ঞানৰ
আদৰ্শ চকুৰ আগত ৰাখি কাব্যৰ স্পষ্ট স্বৰূপ-নিৰ্ণয়ৰ চেষ্টা এওঁ-
লোকৰ বিশেষত্ব। ৰিচাৰ্ডছ এনে সমালোচকসকলৰ ভিতৰত
অগ্ৰণী। কাব্যৰ প্ৰকৃতি আৰু মূল্য-নিৰূপণৰ সময়ত আধুনিক
মনোবিজ্ঞানৰ আদৰ্শ চকুৰ আগত ৰাখি কবিতা কেনেকৈ সৃষ্ট হয়
আৰু পাঠকৰ ওপৰত তাৰ প্ৰভাৱ কি এই প্ৰশ্নৰ মাজত তেওঁ
সোমাই পৰিছে। ৰিচাৰ্ডছৰ **Principles of Literary Criticism**
১৯২৪ চনত ছপা হয়। এই পুথিত তেওঁ বিজ্ঞানৰ সহায়েৰে
বৈজ্ঞানিকৰ অভিযোগ খণ্ডনৰ চেষ্টা কৰিছে। বিশেষ ভাবে মন
কৰিবলগীয়া কথা এয়ে যে যেতিয়া মনোবিজ্ঞানে বিজ্ঞানৰ মৰ্যাদা
লাভৰ বাটত আগবাঢ়ি আহিব ধৰিছে সেই সময়তে ৰিচাৰ্ডছে
মনোবৈজ্ঞানিক বিশ্লেষণৰ সহায়ত সাহিত্যৰ বৈজ্ঞানিক আলোচনা
কৰিবলৈ সচেষ্ট হৈছে।

আৰ্ট মানৱীয় কাৰ্য্য। ইয়ে মানুহক প্ৰভাৱান্বিত কৰে।
কোনো সমালোচনা ৰীতিৰ মূল কথাই হল লেখক আৰু পাঠকৰ
অন্তৰত উদ্ভৱ হোৱা মনোবৈজ্ঞানিক প্ৰক্ৰিয়াৰ বিশ্লেষণ। এনে
ভিত্তিৰ ওপৰত সমালোচনা প্ৰতিষ্ঠিত হলে প্ৰকৃত উন্নতিৰ আশা
কৰা যায়। ৰিচাৰ্ডছৰ মতে এইটো কথা ঠিক যে ৩০০০ খৃষ্টাব্দত
মানুহ যেনে জ্ঞানৰ অধিকাৰী হব তাৰ তুলনাত আজিৰ মনো-

বৈজ্ঞানিক বা নন্দনতাত্ত্বিক জ্ঞান যে তেনেই নিঃকিন হ'ব ত ইংৰাজী সাহিত্যত ইয়াৰ প্ৰভাৱ
অকণো সন্দেহ নাই।

বিচাৰ্ডছৰ বিজ্ঞান হল মনোবিজ্ঞান। পদাৰ্থৰ গুণ স্বৰূপ-অৱস্থাৰ অভিজ্ঞতা লাভ কৰিব পাৰে।
গুণ হিচাবে বিবেচনা নকৰি মানুহৰ অভিজ্ঞতা লাভৰ সময়ত চিন্তিয়ে কৈছিল যে কবিয়ে কাব্যত পৃথিবীৰ ছবছ প্ৰতিচ্ছবি
প্ৰভাৱ কেনে হয় এই বিচাৰ তেওঁৰ উদ্দেশ্য। কিন্তু মনোবিজ্ঞান লি নধৰে। তেওঁ এখন আদৰ্শ পৃথিবীৰ কথা কয়। এই আদৰ্শ
এক প্ৰকাৰ বৰ্ণনাত্মক বিজ্ঞান। ইয়াৰ সহায়ত সাহিত্যৰ মূল্য পাঠকে গ্ৰহণ কৰে। বিচাৰ্ডছৰ মনৰ আগত এনে আদৰ্শ উজলি
নিশ্চয় সহজ নহয়। বিচাৰ্ডছে কব খোজে যে যিহে বাসনা নাই। তেওঁৰ মতে কবিয়ে বিশেষ এক দৃষ্টিভঙ্গী ব্যঞ্জিত
সন্তুষ্টি আনে সেয়েই জীৱনৰ ফালৰপৰা মূল্যবান। যি মানৱৰে যি দৃষ্টিভঙ্গীয়ে কবিতা স্নায়ুগুণৰ সাম্যাবস্থাৰ পৰিচয়
অৱস্থাই আন বাসনা মৰ্মিৰ কৰি সবহ-সংখ্যক বাসনাৰ সন্তুষ্টি-সাধিব পাৰে।
কৰিব পাৰে সেই অৱস্থাই হল সকলোতকৈ মূল্যবান। সমালোচনা ক'লেবিজৰ দৰে বিচাৰ্ডছো সাহিত্য-তত্ত্বৰ সমালোচক। তেওঁৰ
ডেভিদ দেইছেজে (David Daiches) এনে দৃষ্টিভঙ্গীৰ সাহিত্য-সমালোচনা যেন একো একোটা তাত্ত্বিক দৃষ্টান্ত। ক'লেবিজ
দিছে মনোবৈজ্ঞানিক মানৱিকতা (Psychological humanism) যিহেই কবি কিন্তু বিচাৰ্ডছৰ কাব্য-প্ৰতিভাৰ পৰিচয় নাই।
নীতিশাস্ত্ৰও এনে দৃষ্টিভঙ্গীৰ অন্তৰ্গত।

মনোবৈজ্ঞানিক ভিত্তিত এটা মত প্ৰতিষ্ঠিত কৰি তালোচনাত প্ৰবৃত্ত হৈছে তাত যেনেকৈ অভিনৱত আছে তেনেকৈ
সাহিত্যত প্ৰয়োগ কৰাৰ চেষ্টা বিচাৰ্ডছৰ নতুন অৱদান। এই বাটত শংসা-তৎপৰ ভক্তও আছে। সময়ৰ বিবৰ্তনৰ লগে লগে
আগবঢ়াৰ আগতে শব্দ, তাৰ অৰ্থ-প্ৰকাশ ক্ষমতা আৰু বিচাৰ্ডছৰ আলোচনাত প্ৰকট হোৱা নতুনত্বৰ মোহ যেন আজি
সঞ্চাৰণ শক্তিৰ বিচাৰত তেওঁ সোমাই পৰিছে। সাহিত্য-কৰ্মত বিচাৰি যোৱাৰ বাটত।
কেনেকৈ পাঠকৰ মনত এটা অৱস্থাৰ সৃষ্টি কৰে তাৰ আলোচনা
প্ৰসঙ্গত তেওঁ শব্দৰ অৰ্থ-প্ৰকাশ ক্ষমতাৰ ওপৰত নজৰ
ভাষাতত্ত্বত অনুপ্ৰবেশ কৰিছে। অগ্ৰদেৰ আৰু তেওঁৰ দ্বাৰা
The Meaning of Meaning এই বিষয়ৰ প্ৰধান গ্ৰন্থ।
গ্ৰন্থৰ প্ৰভাৱ কোনো কোনো সাহিত্য-সমালোচনাৰ ওপৰত
উল্লেখযোগ্য। বিচাৰ্ডছৰ এনেবোৰ কথা অনুসন্ধান কৰাৰ কা
হল এয়ে যে তেওঁ সাহিত্য কি, ইয়াত কেনে দৰে ভাষা ব্যৱ
হয়, বৈজ্ঞানিক গ্ৰন্থৰ ভাষা প্ৰয়োগৰ তুলনাত সাহিত্যত প্ৰয়
কৰা ভাষাৰ বিশেষত্ব কি, এইবোৰ প্ৰশ্নৰ সমাধান তেওঁ বিচা
তেওঁ কয় যে ভাল সাহিত্য-কৰ্মই ৰচকৰ এটা মনোবৈজ্ঞানিক
বিচাৰ্ডছৰ শিষ্য উইলিয়াম এম্পছনৰ (William Empson) আলোচনা
আলঙ্কাৰিক পদ্ধতিৰ (analytical method) অন্তৰ্গত।
কাব্য বা বাক্যাংশৰ সূক্ষ্ম অৰ্থবিচাৰ আৰু অৰ্থবোৰৰ মাজত
স্বাভাৱিক সন্মতৰ সন্ধান এম্পছনৰ সমালোচনাৰ বৈশিষ্ট্য। তেওঁৰ
সমালোচনা ৰীতিয়ে ভালেমান ইংৰাজ আৰু আমেৰিকান সমা-
লোচকৰ ওপৰত প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰে। এম্পছনৰ সমালোচনা
চৰাচৰ দীঘলীয়া; কাৰণ অৰ্থ-বিচাৰৰ ক্ষেত্ৰত ইয়াত আছে সূক্ষ্ম
অনুসন্ধান। এনে সমালোচনাই বুদ্ধিমত্তা, ধৈৰ্য্য আৰু পূৰ্ণতাৰ
(thoroughness) পৰিচয় দিয়ে। কিন্তু অতি-কৌশলী আৰু
অতি-বিদ্বান হোৱাৰ অহমিকা ইয়াৰ আনুসঙ্গিক আপদ। তাৰোপৰি

এনে সমালোচনা উচ্চ খাপৰ কাব্যৰ ক্ষেত্ৰতহে প্ৰযোজ্য। সব কাব্যতে সমান দক্ষতাৰে এনে কৌশল প্ৰয়োগৰ সম্ভাৱনা কম।

এম্পছনৰ পুথি *Seven Types of Ambiguity*-ত শব্দ-বাক্যৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ অৰ্থ-বিচাৰ আছে। তলত এটা কবিৰ দুটা শাৰীৰ বিচাৰ কেনেকৈ কৰা হৈছে তাৰ নমুনা দিয়া হল।

“Meanwhile the mind from pleasure less
Withdraws into its happiness.”

From pleasure less—Either from the lessening
of pleasure, we are quiet in the country, but our
happiness gives a sober and self-knowing happiness, more
intellectual than that of the over-stimulated pleasure
of the town—or made less by this pleasure.

ওপৰত দুই শাৰী কবিতাৰ অৰ্থ-বিশ্লেষণ ইয়াতে শেষ
নাই। সমালোচকে এই দুটা শাৰীৰ ওপৰতে ওপৰত উদ্ধৃত ক
উপৰিও অতিবিক্ত দহ লাইন লিখিছে। ইয়াত বৌদ্ধিক শ
পৰিচয় চমকপ্ৰদ। প্ৰসঙ্গক্ৰমে হঠাৎ এটা কথা মনত পৰিছে
ভাৰতীয় দৰ্শনৰ অন্তৰ্গত নব্য ত্ৰায়ৰ কথা। ইয়াৰ কোনো কে
অংশৰ বিচাৰে পাণ্ডিত্য আৰু বুদ্ধি-শক্তিৰ যথেষ্ট পৰিচয় দি
নিৰপেক্ষ দৃষ্টিৰে চালে তাক বৌদ্ধিক কছবৎ যেন লাগে। এম্পছন
সমালোচনা-ৰীতিৰ ক্ষেত্ৰত এই বাক্যাংশ প্ৰয়োগ কৰাৰ
মোৰ নাই। তথাপি মই ভাবোঁ যে সাহিত্য-সমালোচনাত
ৰীতিয়ে চাতুৰ্য্য প্ৰকাশৰ বাবে ছৰাৰ মুকলি কৰি ৰখাৰ ভয় য
যিবোৰ কবিতাত বক্ৰাঘাত, ব্যঙ্গ, পেৰাডক্ছ্ প্ৰভৃতিৰ প্ৰ
আছে সেইবোৰ কবিতাৰ বিশ্লেষণৰ ক্ষেত্ৰতহে ইয়াৰ কিছু উপযোগ
দেখিবলৈ পোৱা যায়। ইংৰাজী সাহিত্যৰ *Metaphysical po*
নাইবা আধুনিক যুগৰ কবিতাৰ বিশ্লেষণত এনে ৰীতিৰ আৱশ্য
অৱশ্যে স্বীকাৰ্য্য।

বিংশ শতিকাৰ দ্বিতীয় দশকত ৰিচাৰ্ডছৰ *Practical Criticism*-
অৰ আদৰ্শতে ইংলণ্ডত *New Criticism* অৰ জন্ম হয়। কিন্তু
ইংলণ্ডতকৈয়ো এই পদ্ধতিৰ সমালোচনাৰ প্ৰতি আমেৰিকান
কেইগৰাকীমান সমালোচক বিশেষভাৱে আকৃষ্ট হয়। জন ক্ৰো
ৱেনছামৰ (John Crowe Ransom) *The New Criticism*
পুথি প্ৰকাশিত হয় ১৯৪১ চনত। এই সমালোচকসকলৰ নতুন
সমালোচনাই সময়ৰ লগে লগে নতুনহে হেৰোৱাৰ উপক্ৰম কৰিছে।
নতুন সমালোচনাই সাহিত্য-কৰ্ম স্বাধীন আৰু স্বয়ং-সম্পূৰ্ণ বস্তু
হিচাবে গ্ৰহণ কৰি তাৰ বিশ্লেষণ আৰু মূল্যায়ন কৰে। কবিৰ
অভিপ্ৰায়ৰ অনুসন্ধানৰ স্থান এনে সমালোচনাত নাই। নতুন
সমালোচকসকলৰ মনত ঐতিহাসিক পটভূমিৰ ওপৰত কাব্য-বিচাৰৰ
আদৰ্শ বৰ্জ্জনীয়। এওঁলোকৰ মতে কবিৰ অভিপ্ৰায়ৰ অৱগতি সম্ভৱ
নহয় আৰু কাব্য-বিচাৰত ইয়াৰ আৱশ্যকতাও নাই। তাহিক
আলোচনা হিচাবে এই দল সমালোচকৰ ক্ষেত্ৰত এওঁলোকে
পাৰদৰ্শিতাৰ পৰিচয় দিব পাৰিছে।

সমালোচক এফ্. আৰ. লিভিছ (F. R. Leavis) নতুন
সমালোচনাৰ আদৰ্শ সম্পূৰ্ণৰূপে গ্ৰহণ কৰাও নাই নতুবা এনে
সমালোচনাৰ বিপক্ষে মাত মতাও নাই। ৰিচাৰ্ডছ আৰু এম্পছনৰ
দৰে লিভিছেও কাব্যৰ ওপৰতে গুৰুত্ব দি তাৰ বিশ্লেষণৰ আৱশ্যকতা
স্বীকাৰ কৰিছে। সমাজৰ প্ৰচলিত নতুন বিধিৰ প্ৰতি সম্পূৰ্ণ
আনুগত্য নাথাকিলেও লিভিছে যেন বাধ্যবাধকতাৰ মাজত তাৰ
বিপক্ষে যুক্তিতৰ্কৰ অবতাৰণা কৰা নাই। কবি-কৰ্মৰ স্বতন্ত্ৰতাৰ
ওপৰত সম্পূৰ্ণ বিশ্বাস ৰখা সত্ত্বেও তেওঁ মত প্ৰকাশ কৰিছে যে
কোনো কাব্যৰ সমালোচনা-মূলক বিশ্লেষণৰ অন্তত সমালোচকৰ
মান কিবা কবলগীয়া থাকিলে সেই কথা কোৱাত একো বাধা
নাই। ইয়াতেই নতুন সমালোচক আৰু ৰিচাৰ্ডছ বা এম্পছনৰ
লগত তেওঁৰ পাৰ্থক্য। নতুন সমালোচকসকলৰ বিশ্বাস অনেক

সময়ত অস্পষ্ট ছায়ামূৰ্ত্তি, কিন্তু লিভিছৰ বিশ্বাস সজীৱ, লিভিছৰ ওপৰত ইলিয়টৰ প্ৰভাৱো আছে।

আলোচনাৰ সময়ত লিভিছে তত্ত্ব-উদ্ভাৱনা কৰিব নোৱাৰে তেওঁৰ বিশ্বাস যে সমালোচক সকলো পাঠকৰ গ্ৰহণীয় হৈ কাম্য। পাঠকসকলৰ মনৰ ওপৰত বেলেগ বেলেগ তত্ত্বালো প্ৰভাৱ হয়তো আছে। সমালোচকৰ যদি কিবা তাত্ত্বিক আছে তেন্তে সি সমালোচনাৰ মাজেদিয়ে মূৰ্ত্ত হোৱা উ তাত্ত্বিক আলোচনাৰ প্ৰতি থকা তেওঁৰ নিবাসক্তিৰ কাৰণে বে সময়ত তেওঁ প্ৰতিপক্ষৰ বিতণ্ডাৰ মাজত সোমাই পৰিবলৈ হৈছে।

ওপৰত বিচাৰ্ভছ আৰু এম্পছনৰদ্বাৰা লিভিছ প্ৰভাৱ হোৱাৰ কথা কোৱা হৈছে। কিন্তু সমালোচক হিচাবে লি আত্ম-প্ৰত্যয় লক্ষ্যণীয়। তেওঁ অভিযোগ তুলিছে যে এম্পছন বিচাৰ্ভছে কবি-কৰ্ম্মৰ একাংশৰ আলোচনাতে মগ্ন হৈ আছে তাৰ সামগ্ৰিক আবেদনৰ বিষয় চিন্তা কৰাৰ সুবিধা তেওঁলৈ দ্বাৰা উদ্ভাৱিত সাহিত্য তত্ত্বালোচনাই অপহৃত কৰিছে। বেন কোৱাৰ দৰে বিশ্লেষণ দূৰ-দিগন্ত-প্ৰসাৰী হলে অংশৰ সূক্ষ্মালো ফলত বস্তুটোৰ সামগ্ৰিক সত্তা হেৰাই যায়। লিভিছে বিশ্লেষণৰ ওপৰত চোকা চকু ৰাখিও বস্তুৰ সামগ্ৰিক আবে কথা পাহৰি যোৱা নাই। আনকি তেওঁ সাহিত্যৰ চৰম উ নৈতিকতাৰ পৰিপন্থী হব নালাগে বুলিও মত প্ৰকাশ কৰিছে।

দুটা অভিযোগ লিভিছৰ বিপক্ষে সাধাৰণতে তোলা প্ৰথমটো হ'ল যে পিছৰ জীৱনৰ সমালোচনাত ততাতৈয়াকৈ সাহিত্যৰ মূল্য-নিৰূপণৰ চেষ্টা কৰিছে। তেওঁৰ বিপক্ষে তে দ্বিতীয় অভিযোগ হ'ল যে প্ৰায় বিষয়তে আৱশ্যকীয় জ্ঞান-প্ৰকাশৰ চেষ্টাৰ অভাৱ তেওঁৰ সমালোচনাত পৰিদৃষ্ট হয়।

সমালোচনাৰ ক্ষেত্ৰত নিন্দা-প্ৰশংসাৰ গমনাগমন একপ্ৰ

স্বতঃসিদ্ধ কথা—বিশেষকৈ সমসাময়িক সমালোচনাৰ ভিতৰত। এই ফালৰপৰা চালে লিভিছৰ ক্ৰটি-বিচ্যুতি উদ্ঘাটনৰ চেষ্টা সম্পূৰ্ণ স্বাভাৱিক। কিন্তু আৱশ্যকীয় জ্ঞান-গৰিমা প্ৰদৰ্শন কৰিব নোৱাৰা বুলি অভিযুক্ত হলেও সমসাময়িক সমালোচনাৰ ওপৰত লিভিছৰ প্ৰভাৱ লেখত লবলগীয়া।

ওপৰত যি কেইজন সমালোচকৰ আলোচনাৰ মাধ্যমেৰে সমালোচনা সম্বন্ধে তেওঁলোকৰ ধাৰণাৰ সাধাৰণ আভাস দিয়া হ'ল তাৰপৰা তলত দিয়া কেইটামান কথা স্পষ্ট হয়। এৰিষ্টটলৰ প্ৰভাৱত গঢ় লোৱা ইংৰাজী সমালোচনাৰ আদি পৰ্বত সমালোচনাৰ তত্ত্বৰ ওপৰতে বিশেষভাৱে মনোনিবেশ কৰা হৈছিল আৰু তাত্ত্বিক আলোচনাও সচৰাচৰ আছিল সৃষ্টি-কেন্দ্ৰিক। অৱশ্যে এই ধৰণৰ গ্ৰন্থ ৰচিত হোৱাৰ পূৰ্বেও এলিজাবেথান যুগত একপ্ৰকাৰ সমালোচনাৰ নিদৰ্শন পোৱা যায়। এই প্ৰকাৰ সমালোচনা সম্পূৰ্ণৰূপে অনুশাসনমূলক (Legislative)। চিদ্নিৰ বাহিৰে এই যুগৰ আন আলোচকসকলে এনে ধৰণৰ সমালোচনাৰ মাজতে আবদ্ধ আছিল। ষোড়শ শতাব্দীলৈকে এইপ্ৰকাৰ সমালোচনাৰ প্ৰয়োগ অকল ইংৰাজী সাহিত্যতে নহয়, আন আন ইউৰোপীয় সাহিত্যতো দেখিবলৈ পোৱা যায়। সপ্তদশ শতিকাৰপৰা এই পদ্ধতিৰ সমালোচনাৰ অন্তৰ্ধান নিশ্চিত। নতুন দৃষ্টিভঙ্গী চকুৰ আগত ৰাখি দ্ৰাইদেনে যি পুথি ৰচনা কৰিলে সেয়েই এটা পৰিবৰ্ত্তনৰ সোঁত বোৱাবলৈ সক্ষম হ'ল। আজিৰ যুগত এনে ধৰণৰ সমালোচনাৰ স্থান পাঠ্যপুস্তকৰ পাততহে আছে। বিশেষ ঐতিহাসিক পৰিস্থিতিৰ বুকুত জীপ লোৱা এই ধৰণৰ সমালোচনাৰ ঐতিহাসিক মূল্যৰ বাহিৰে ব্যৱহাৰিক মূল্য নাই বুলি কলেও অত্যাক্তি কৰা নহয়।

তত্ত্বীয় সমালোচনা (Theoretical criticism) নন্দন-তাত্ত্বিক সিদ্ধান্তৰ সহায়ত কাব্য-বিচাৰৰ প্ৰচেষ্টা। ব্যৱহাৰিক সমালোচনা

সমাদৃত হোৱাৰ আগতে সাহিত্য-তত্ত্বৰ বিচাৰে প্ৰাধান্য লাভ কৰি দৃষ্টান্ত ভালেমান সাহিত্যতে বিচাৰিলে পোৱা যাব। ইংৰাজী সাহিত্যত চিদ্ৰি আৰু তেওঁৰ সহযোগীসকলৰ মাজত ইয়াৰ প্ৰচলন আৰম্ভ। কবিতা কি, কবিৰ সমস্যা কেনে ধৰণৰ, সমস্যা-সমাধাৰ উপায় কেনেকৈ পোৱা যাব, কাব্যৰ সামাজিক প্ৰভাৱ কেতিয়া উচিত এইবোৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ বিচাৰি ৰচিত গ্ৰন্থ প্ৰমত্ত কেন্দ্ৰিক নহৈ সৃষ্টি-কেন্দ্ৰিক হবলৈ বাধ্য। চিদ্ৰিৰ তাৰিখ আলোচনাৰ মূল্য আধুনিক সমালোচকৰ চকুত কম। হবছ আৰু ড্ৰাইডেনৰ আগলৈকে ইংৰাজী আলোচকসকলৰ ওপৰত প্ৰেছ আৰু এৰিষ্টটলৰ ভাবধাৰাৰ প্ৰভাৱ আছে। অষ্টাদশ শতিকাৰ নন্দন-তাত্ত্বিক আলোচনাৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হোৱা লোকৰ সংখ্যা বাঢ়ে বুলি আমি বহুওৱেলৰ কথাৰ পৰা জানোঁ। এই সময়ৰ পৰা সমালোচকে কাব্যিক সত্যৰ স্বৰূপ উদ্ঘাটনৰ চেষ্টাৰ সলনি সৃষ্টিকৰ্মৰ মনোবৈজ্ঞানিক বিশ্লেষণ বেছি আৱশ্যকীয় বুলি বিবেচনা কৰে। বাৰ্কৰ *The Sublime and Beautiful* আৰু ক'লেৰিছৰ *Biographia Literaria* তদ্বীয় আলোচনাৰ মূল্যবান গ্ৰন্থ। অষ্টাদশ শতিকা আৰু ঊনবিংশ শতিকাৰ আদি ছোৱাত সাহিত্য-তত্ত্বৰ আদৰ্শৰ প্ৰভাৱত পুথি-সমালোচনা কৰা ৰীতিৰ প্ৰচলন আনুগত্য কম বেছি বকমে প্ৰায় সকলো সমালোচকে আনন্দিত কিন্তু এনে সমালোচনাৰ মাজতো সমালোচকৰ ব্যক্তিগত প্ৰতিভা কাৰণে যথেষ্ট বৈশিষ্ট্যৰ নিদৰ্শন দেখিবলৈ পোৱা যায়। ভিক্টোৰিয়া যুগত চিন্তাশীল লোকসকলৰ ইতিহাসৰ প্ৰতি আকৰ্ষণ বাঢ়ি অহা হেতুকে সাহিত্য-সমালোচনাৰ ক্ষেত্ৰতো ঐতিহাসিক সমালোচনাৰ ওপৰত তেওঁলোক আস্থাশীল হৈ পৰে। ভিক্টোৰিয়ানৰ যুগত উল্লেখযোগ্য তাত্ত্বিক আলোচনাৰ পুথি আৰু প্ৰবন্ধ ক'লেৰিছৰ *Biographia Literaria*ৰ পাছত উল্লেখযোগ্য তত্ত্বালোচনাৰ পুথি পাবলৈ আমি ৰিচাৰ্ডছৰ *The Principles*

Literary Criticism আৰু তাৰ কিছু পাছতে ছপা হোৱা *Seven Types of Ambiguity* পুথিলৈ আহিব লাগিব। প্ৰায়বোৰ সমালোচনাতে তত্ত্বৰ প্ৰভাৱ কিছু নহয় কিছু থাকিবই, কিন্তু তত্ত্বকেই একমাত্ৰ মানদণ্ড হিচাবে গ্ৰহণ কৰা সাহিত্য-আলোচনা ৰীতি লাহে লাহে কমি আহিছে। যিসকলে সাহিত্য-বিচাৰৰ নতুন তত্ত্ব উদ্ভাৱনৰ চেষ্টা কৰিছে তেওঁলোকৰ ব্যৱহাৰিক সমালোচনা বহুল ভাৱে তদ্বীয়, কিন্তু তত্ত্বৰ আদৰ্শ থকা সত্ত্বেও মনোবৈজ্ঞানিক আলোচনা বা নৈতিক আদৰ্শৰ অন্বেষণ প্ৰধান লক্ষ্য হলে তেনে সমালোচনা মনোবৈজ্ঞানিক বা নৈতিক বুলি অভিহিত কৰা দেখা যায়। বিংশ শতিকাৰ সমালোচকসকলে নন্দন-তাত্ত্বিক অথবা মনোবৈজ্ঞানিক দৃষ্টিভঙ্গীৰ সহায়ত কবিকৰ্মৰ বিশ্লেষণ তুলি ধৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। এনে চেষ্টা সফল হয় বৰ্ণনাত্মক সমালোচনাৰ মাজত (*Descriptive criticism*)।

ইংৰাজী সাহিত্যত বৰ্ণনাত্মক সমালোচনা প্ৰায় তিনি শ বছৰ মান আগৰে পৰা চলি আছে। এই কাল ছোৱাৰ ভিতৰত সাহিত্য-বস্তু বিশ্লেষণ কৰোঁতে সমালোচনাৰ মাজত অনেক ব্যক্তি-প্ৰতিভাৰ ছাপ ৰৈ গৈছে। এই বাবে ইয়াৰ মাজত বিচিত্ৰতাৰো সন্ধান পোৱা যায়। বৰ্ণনাত্মক সমালোচনাৰ নিদৰ্শন আমি পাওঁ ড্ৰাইডেনৰ *The Essay of Dramatic Poesie*ত। সাহিত্য-তত্ত্বৰ সহজাত সংস্কাৰৰ বশবৰ্তী নোহোৱাকৈ জনছনৰ সাহিত্য-বিচাৰৰ প্ৰতিভা তেওঁৰ সমালোচনাত পৰিস্ফুট হৈছে। জনছনৰ কাব্য-প্ৰতিভাৰ তুলনাত সমালোচনা-প্ৰতিভা বেছি সৃষ্টিধৰ্মী। জাৰ্মান দৰ্শনৰ প্ৰভাৱেৰে ক'লেৰিছ প্ৰভাৱান্বিত হলেও সেই সময়ৰ জাৰ্মান সমালোচকৰ তুলনাত তেওঁ ডাঙৰ আলোচক। তেওঁৰ সমালোচনাৰ মাজেদি প্ৰকাশিত হৈছে সাহিত্যৰ মৌলিক পদাৰ্থ বিচাৰৰ প্ৰয়াস। আন হাতে আৰ্ণল্ডৰ আদৰ্শ হল নৈতিক।

ছয়োবো দৃষ্টিভঙ্গীৰ মাজত বৈপৰীত্য যেন দেখিলেও মূলতঃ ছয়ো সমালোচনা বৰ্ণনাত্মক।

বৰ্ণনাত্মক সমালোচনা বস্তু-কেন্দ্ৰিক নাইবা ৰূপ-কেন্দ্ৰিক পাৰে। এই দুটাৰ ভিতৰত কোনটো বেছি আৱশ্যকীয় নীৰূপণ টান কাম, কিয়নো ভাবৰ স্ফুৰণো মাধ্যম-নিৰ্ভৰহে। ভাব আৰু ৰূপৰ সংযোগত সৃষ্টি হোৱা কলাকৃতিক এক প্ৰকৃত স্বতন্ত্ৰ গোট বস্তু বুলি গ্ৰহণ কৰা হলে ভাব আৰু ৰূপৰ স্বাধীন মানসিক অৱস্থিতিৰ স্বীকাৰ আৱশ্যকীয় নহয়। কিন্তু এনে সমালোচক আছে যেয়ে ভাব বা কথাবস্তুৰ প্ৰাধান্য স্বীকাৰ কৰে আৰ্ণল্ড বেনেটে কৈছে যে বস্তুৰ বৰ্ণনাত্মক হৈ থকাটোৱাই হ'ল ষ্টাইলৰ বৰ্ণনাত্মক বেনেটৰ মত গ্ৰহণ কৰিলে কথাবস্তুৰ সৌন্দৰ্য্যই মাধ্যমৰ সৌন্দৰ্য্য বৰ্দ্ধন কৰিবলৈ সক্ষম বুলি ক'ব লাগিব। তেতিয়া হলে সমালোচক কথাবস্তু-কেন্দ্ৰিক হোৱাই কাম্য। কথাবস্তুৰ ওপৰত প্ৰাধান্য দি এইটো দেখিবলৈ পোৱা যায় যে যি বস্তুৰে কবিক প্ৰেৰণা যোগায় সেই বস্তু সমাজ-জীৱনৰ পৰা সম্পূৰ্ণৰূপে বিচ্ছিন্ন আৰু অকলশৰীয়া পদাৰ্থ বা ঘটনা নহয়। ই সমাজৰ পটভূমিত পৰিৱৰ্ত্তিত হোৱা এনে এটা বস্তু যাৰ ৰূপায়ণৰ সময়তো সেই পটভূমি প্ৰভাৱ এৰিব পৰা নাযায়।

সামাজিক পটভূমিৰ ওপৰত বেছি চকু দিলে সমালোচনা সমাজ-তাত্ত্বিক। সমাজ-তাত্ত্বিক আলোচনাৰ (Sociological criticism) সমৰ্থকসকলে কয় যে কবিয়ে যেতিয়া নতুনৰ সৃষ্টি কৰে তেতিয়া তেওঁ এজন অকলশৰীয়া ব্যক্তি নহয়। যি পৰিবেশ আৰু যিখন সমাজত তেওঁ ডাঙৰ-দীঘল হয় সেই পৰিবেশে আৰু সেই সমাজে তেওঁৰ মনৰ পুষ্টি-সাধন কৰিছে যেতিয়া এই পৰিবেশ প্ৰতি উদাসীন নহৈ যদি সমালোচনাত প্ৰৱৃত্ত হোৱা যায় তেন্তে কবি-কৰ্মৰ তাৎপৰ্য্য-গ্ৰহণ আৰু সৌন্দৰ্য্য উপলব্ধি সহজ হ'ব কৰাচী সাহিত্যত টেইনে এই পদ্ধতি অৱলম্বন কৰি সমালোচনা

কাম হাতত লৈছিল। কিন্তু মাৰ্কস আৰু এংলছৰ প্ৰভাৱতহে ইয়াৰ জনপ্ৰিয়তা বাঢ়ে। সমাজ-তাত্ত্বিক আলোচকসকলৰ ভিতৰত Christopher Caudwell এক উজ্জ্বল জ্যোতিষ্ক। মাৰ্ক্সীয় দৰ্শনৰ জ্ঞান আৰু উন্নত ৰচনাৰ সংযোগত গঢ় লোৱা তেওঁৰ সমালোচনাৰ মাজত বিশ্লেষণী-ক্ষমতাৰ পৰিচয় সুস্পষ্ট। কিন্তু এনে সমালোচনাত আত্ম-প্ৰত্যয়ৰ লগত সৃষ্টিধৰ্মী লেখকৰ মানসিক সমতাৰ অভাৱ হলে নিৰপেক্ষ সমালোচনা দেখিবলৈ পোৱা নাযায়। তাৰোপৰি সামাজিক-অৰ্থনৈতিক কাৰণৰ অনুসন্ধানে সৃষ্টি-কৰ্মৰ গুৰি বিচাৰি উলিয়াব পাৰে, কিন্তু অকল গুৰিয়েই গছজোপা নহয় বুলি কোৱাৰ থল নিশ্চয় আছে।

কবি-কৰ্মক এটা স্বতন্ত্ৰ গোটবস্তু হিচাবে গ্ৰহণ কৰিলে এই বস্তু ভাব আৰু কৌশলৰ পৰিণয়ৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা যেন এটা নৱ-জাতক। নিজেই তিষ্ঠি থকাৰ যোগ্যতা ইয়াৰ আছে। ইয়াৰ এই শক্তিৰ স্বীকাৰ কৰিলে ইয়াৰ লগত আত্মীয় সংযোগ স্থাপন কৰি ইয়াক বোধগম্য আৰু উপভোগ্য কৰাই সমালোচকৰ উদ্দেশ্য হোৱা উচিত। যিসকলে ৰূপাত্মক সমালোচনাৰ (Formalist criticism) আদৰ্শ আগত ৰাখে সেইসকলে অকল বস্তুৰ ওপৰত প্ৰাধান্য নিদি কবি-কৰ্মটোকে গোটবস্তু হিচাবে গ্ৰহণ কৰি তাৰ বিশ্লেষণ কৰিবলৈ যত্নপৰ হয়। এনে পদ্ধতিৰ সমালোচনা বিকাশৰ ক্ষেত্ৰত টি. এছ. ইলিয়টৰ অৱদান লেখত লবলগীয়া। ইলিয়টৰ উপৰিও আই. এ. ৰিচাৰ্ডছ, এম্পছন আৰু লিভিছ প্ৰভৃতি সমসাময়িক কালৰ প্ৰখ্যাত সমালোচকসকলে এনে পদ্ধতিৰে সমালোচনাত প্ৰৱৃত্ত হৈছে। ৰচি আৰু প্ৰতিভা অনুসৰি সমালোচকসকলৰ ব্যক্তিগত প্ৰতিভাৰ ছাপ প্ৰত্যেকজনৰ সমালোচনাৰ ওপৰত আছে। প্ৰত্যেকজনেই কবি-কৰ্মক স্বতন্ত্ৰ বস্তু হিচাবে এৰি কাব্য-বস্তুটোত গভীৰ মনোনিবেশ কৰাৰ আৱশ্যকতা স্বীকাৰ কৰিছে আৰু বিভিন্ন পথেৰে তাৰ তাৎপৰ্য্য গ্ৰহণ কৰিবলৈ চেষ্টা

কৰিছে। এই পদ্ধতিৰ কাষে কাষে গঢ়ি উঠিছে আদিকপাত্মক সমালোচনা (Archetypal criticism)। কপাত্মক সমালোচনাৰ লগত ইয়াৰ আংশিক মিল আছে। এই পদ্ধতিত কাব্যই পাঠক ওপৰত কেনে প্ৰভাৱ পেলায় তাৰ আলোচনাত আছে মনোবৈজ্ঞানিক দৃষ্টিভঙ্গী, কিন্তু আবেদনৰ উৎস বিচাৰৰ ক্ষেত্ৰত দৃষ্টিভঙ্গী হয় সমাজ-তাত্ত্বিক। জেমছ ফ্ৰেজাৰৰ *Golden Bough* আৰু ইয়ুঙ মনোবৈজ্ঞানিক তত্ত্বৰ প্ৰভাৱ এই পদ্ধতিৰ ওপৰত স্পষ্ট। লৰেন্স কেনেথ বাৰ্ক, গিলবাৰ্ট মাৰে প্ৰভৃতিৰ সমালোচনা এই পদ্ধতিৰ।

ইংৰাজী সমালোচনা-সাহিত্যৰ বিচাৰ কৰিলে আন তিনিটা কথা চকুত পৰে। সমালোচনাৰ বিকাশ হোৱাৰ লগে লগে লাহে লাহে সমালোচকৰ দৃষ্টি কবিৰ ওপৰত নপৰি পাঠক ওপৰত পৰিব ধৰিছে। তাৰ পৰৱৰ্তী স্তৰত কবি-কৰ্মৰ স্বতন্ত্ৰতা স্বীকাৰ কৰা হৈছে। ইয়াৰ লগে লগে সাহিত্যৰ বিশ্লেষণতে সন্তোষ নহৈ সমালোচকসকলে সাহিত্যৰ মূল্যায়নৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছে।

বৰ্তমান সময়ত ইংৰাজী সমালোচনা সাহিত্যৰ ৰূপ দিনে দিনে পৰিৱৰ্তন হব ধৰিছে আৰু সমালোচনাও জটিলৰপৰা জটিলতাই পৰাৰ চিন দেখা গৈছে। কোনো কোনো সমালোচনা এনে অস্পষ্ট আৰু জটিল যে অদূৰ ভবিষ্যতত সমালোচনাৰে সমালোচনা লিখাৰ প্ৰয়োজন বিশেষভাৱে অনুভূত হব বুলি কব পাৰি।

George Saintsbury—A History of English Criticism.

David Daiches—Critical Approaches to Literature.

Wilbur Scott—Five Approaches of Literary Criticism.

George Watson—The Literary Critics.

Humphry House—Aristotle's Poetics.

Derek Hudson—English Critical Essays (Twentieth Century) Second series.

C.M. Bowra—The Creative Experiment.

John Crowe Ransom—The New Criticism.

(২)

মানৱ-সভ্যতাৰ ইতিহাসৰ দৰে সাহিত্যৰ ইতিহাসো দীঘলীয়া। এই দীৰ্ঘ ইতিহাসৰ বুকুত সাহিত্যৰ যি পৰিৱৰ্তন আহিছে সি অকল কলা-কৌশলৰ সহায়ত সাধিত হোৱা ৰূপৰে পৰিৱৰ্তন নহয়, দৃষ্টিভঙ্গীৰ বৈশিষ্ট্যৰ সংযোগো ইয়াৰ লগত আছে। গতিকে সাহিত্যই ক্ৰমে ক্ৰমে জটিল ৰূপ ধাৰণ কৰা সম্পূৰ্ণ স্বাভাৱিক। এটা জটিল সমস্যাৰ বিচাৰ কৰিবৰ কাৰণে লাগে পাণ্ডিত্যৰ মননশীলতা। সাহিত্যৰ বিচাৰতো গুণী, জ্ঞানী আৰু ধৈৰ্য্যশীল লোকৰ আৱশ্যক। কিন্তু এনে লোকে সাহিত্যৰ কোনটো দিশৰ ওপৰত নজৰ বখা উচিত সেয়েই হল প্ৰশ্ন। এটা কবিতা ৰোমাণ্টিক নে ক্লাচিকেল, লিৰিক নে বৰ্ণনামূলক এই বিভাজনেই যথেষ্ট নহয়। কবিতাটো কবি-কল্পনাৰে সৃষ্ট স্বয়ং-সম্পূৰ্ণ কলাকৃতি হয়নে নহয় এই বিচাৰেই হল মৌলিক প্ৰশ্ন-সমাধানৰ চেষ্টা। এনে বিচাৰত প্ৰবৃত্ত হলে আনুষ্ঠানিক আন কিছুমান প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়াৰো নিশ্চয় আৱশ্যক হব। কিন্তু আনুষ্ঠানিক সকলো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়াৰ লগে লগে যদি এই মৌলিক প্ৰশ্নটোৰ সমাধান আহি নপৰে তেন্তে কাব্য-বিচাৰ হব অসম্পূৰ্ণ। চাৰ্লচ মৰ্গেনৰ (Charles Morgan) ভাষাত কবলৈ গলে, “এইটো নিশ্চিত যে কোনো কলাকৃতিয়ে নিজে নিজে অমৰ হব নোৱাৰে। ইয়াৰ স্থায়িত্ব আৰু মূল্য সমসাময়িক লোকসকলৰ মূল্যায়নৰ ওপৰত নিৰ্ভৰো নকৰে, কিন্তু নিৰ্ভৰ কৰে ই কেনে হব তাৰ শক্তিৰ ওপৰত। ই যদি যুৰক হৈ তিষ্ঠি থাকিব খোজে তেন্তে যিসকলে ইয়াক গ্ৰহণ কৰে তেওঁলোকৰ মনত ই পুনৰ্নিৰ্মিত হৈ থাকিব

লাগিব। বংশধৰসকলে ইয়াৰ মাজত বিচাৰি পাব লাগিব নতুন অৰ্থ।”

কাব্যৰ যেনেকৈ এটা সুসংগঠিত ৰূপ আছে তেনেকৈ আছে এটা সামগ্ৰিক আবেদন। বিভিন্ন অঙ্গ-সংস্থানৰ যোগেদি বিভিন্ন ভাবৰ বাহক স্বৰূপে কাব্যৰ সৃষ্টি হয়। কিন্তু নানান ভাব সমাবেশ হোৱা সত্ত্বেও তাৰ মাজেদি ফুটি উঠে এটা বিশেষ দিক্-দৰ্শন, যিটো অনুসৰণ কৰিয়েই সমালোচনাত প্ৰবৃত্ত হ'ব পাৰি বুলি কোনো কোনো সমালোচকে কবলৈ দ্বিধা বোধ কৰে নাই। কিন্তু ইয়াৰ সন্ধানত বতৰ হলে বস্তুটোৰ ভিতৰলৈ সোমোৱাৰ কাৰণে গভীৰ মনোনিবেশ, বিশ্লেষণ, তুলনা আৰু সময়ে সময়ে পটভূমিৰ আলোচনাও অপৰিহাৰ্য্য। বিংশ শতিকাৰ ইংৰাজী সমালোচনা-সাহিত্যত ইয়াৰ নিদৰ্শন আছে। বিশেষকৈ বিগত কুৰি বছৰৰ ভিতৰত আমেৰিকাত যি সৃষ্টিধৰ্মী আৰু সমালোচনা সাহিত্যৰ জন্ম হৈছে তাৰ প্ৰভাৱে সমালোচনা সমুদ্ৰ কৰাৰ লগে লগে ইয়াৰ মাজলৈ আনিছে বিচিত্ৰতা। অসমীয়া সাহিত্যত এনে বিচিত্ৰমুখী আৰু বিভিন্নমুখী সমালোচনাৰ নিদৰ্শন পাবলৈ আমি কিছু দিন হয়তো অপেক্ষা কৰিব লাগিব।

প্ৰাচীন সংস্কৃত সাহিত্যৰ লগত যোগসূত্ৰ স্থাপন কৰি আমাৰ সাহিত্য-বিচাৰত প্ৰবৃত্ত হলে দেখা যায় যে ইউৰোপীয় ভালেমান সাহিত্যৰ তুলনাত আমাৰ সাহিত্যৰ ইতিহাস দীৰ্ঘ। যুগে যুগে এই সাহিত্যৰো ৰূপৰ পৰিৱৰ্ত্তন হৈছে আৰু দৃষ্টিভঙ্গী বদলি গৈছে। লৌকিক সাহিত্যৰ ঠাই অধিকাৰ কৰিছে আধ্যাত্মিক আদৰ্শৰ অনুপ্ৰবেশে—কিন্তু সময়ৰ লগে লগে ইয়াৰ বুকুত ছনাই প্ৰতিফলিত হ'ব ধৰিছে মানৱ জীৱন আৰু তাৰ আশা নিৰাশা, হৰ্ষ-বিষাদ, জয়-পৰাজয়। আমাৰ সাহিত্যৰ আদৰ্শৰ যি বৃদ্ধাকাৰ আৱৰ্ত্তন তাৰ পৰিচয় লাভ কৰাৰ বাটত প্ৰাচীন দৰে থিয় হৈ আছে ভাষা-জ্ঞানৰ অভাৱ আৰু দাৰ্শনিক চিন্তা

ধাৰাৰ প্ৰভাৱত গঢ় লোৱা বিভিন্ন মতাবলম্বী জটিল অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ। টি. এছ. ইলিয়টে যেনে ধৰণৰ পৰম্পৰাৰ কথা কৈছে আমাৰ দেশত সেই পৰম্পৰাৰ অৱগতি কষ্ট-সাধ্য। তদুপৰি ইংৰাজ আমোলতে গঢ় লোৱা নতুন সাহিত্য-সৃষ্টি হোৱাৰ পাছত পাৰলৌকিক আদৰ্শৰ বাহক বৈষ্ণৱ যুগৰ সাহিত্যই থাপনাত পূজা-সেৱা পোৱাৰ দৰে এক দুৰ্ভেদ্য ধৰ্ম্মীয় বন্ধা-কৰচৰ আঁৰত নিজৰ মহিমাৰে নিজে মহিমামণ্ডিত হৈ গুণাগুণ নিৰ্ণয়ৰ দৌৰাত্ম্যৰ পৰা কিছু পৰিমাণে বন্ধা পৰিছে। এই যুগৰ সাহিত্যৰ মূল্যায়নৰ চেষ্টা কোনো উল্লেখযোগ্য পুথিৰ আকাৰত আজিও আমাৰ মাজত দেখা দিয়া নাই। আমাৰ সমাজত বৰ্ত্তি থকা ধৰ্ম্মীয় অসহিষ্ণুতাও ইয়াৰ এটা দূৰবৰ্ত্তী কাৰণ হ'ব পাৰে। নহলে আধুনিক পাশ্চাত্য সমালোচনাৰ মূল সূত্ৰ অনুসৰি এই যুগৰ সাহিত্য-আলোচনাত প্ৰবৃত্ত হলে অভীপ্সিত ফল-লাভৰ আশা ক্ষীণ বুলি বিবেচনা কৰিও বহুতো সমালোচক এই কামৰপৰা বিৰত হ'ব পাৰে।

সংস্কৃত সাহিত্য তত্ত্বালোচনাৰ গ্ৰন্থৰ সংখ্যা লেখত লবলগীয়া। অলঙ্কাৰবাদৰপৰা আৰম্ভ কৰি ধ্বনিবাদলৈকে ভালেমান অলঙ্কাৰ-গ্ৰন্থই সাহিত্যৰ বিভিন্ন দিশৰ ওপৰত আলোকপাত কৰিছে। বস, অলঙ্কাৰ, বক্ৰোক্তি, ৰীতি আৰু ধ্বনি-বিচাৰে সাহিত্য-আলোচনাত বিভিন্ন দিশৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়াৰ সাক্ষ্য দিছে। অলঙ্কাৰ, বক্ৰোক্তি আৰু ৰীতিৰ আদৰ্শ মূলতঃ শব্দ-সংযোজনাৰ কৌশলৰ আদৰ্শ। বস বস্তু আৰু ৰূপৰ ৰমণীয়তাৰ প্ৰভাৱত আহি পৰা এটা অলৌকিক মানসিক তৃপ্তি, যি তৃপ্তিৰ মাজত আছে তন্ময়তা আৰু আত্ম-চৈতন্যৰ বিলুপ্তি। ধ্বনিত বৌদ্ধিক ভঙ্গীৰ প্ৰাধাত্য, শব্দ-শক্তিৰ বিচাৰ আৰু চোতিত অৰ্থৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া হৈছে। এনেবোৰ মতবাদৰ প্ৰভাৱত কবি-কৰ্ম্মক বিভিন্ন দৃষ্টি-কোণৰপৰা চাই তাৰ গুণাগুণ নিৰ্ণয়ৰ স্থল আছিল যথেষ্ট বহল। কাৰণ ইয়াৰ কেইটামান সিদ্ধান্ত প্ৰমাতা-কেন্দ্ৰিক। কিন্তু সংস্কৃত

সাহিত্যত যি ধৰণৰ আলোচনাই গঢ় ললে সি হ'ল প্ৰধান ব্যাখ্যাাত্মক। প্ৰাচীন ভাৰত মনীষাৰ প্ৰকাশ যুক্তি-নিৰ্ভৰ বৰ্ণনাকপত হোৱাতকৈ সূত্ৰ ৰূপতে হৈছিল বেছি। সূত্ৰ ব্যাখ্যা-সাপেক্ষ গতিকৈ ধৰ্ম্ম-শাস্ত্ৰৰ ব্যাখ্যাৰ পৰম্পৰা অনুসৰি কাব্য-বিশ্লেষণে সৰহ ক্ষেত্ৰতে ব্যাখ্যাাত্মক হোৱাই স্বাভাৱিক। ঠায়ে ঠায়ে ব্যাখ্যামাজেদি গুণাগুণ সম্বন্ধে মত-প্ৰকাশৰ দৃষ্টান্ত থাকিলেও কবিক বা প্ৰজাপতি হিচাবে গ্ৰহণ কৰাৰ কাৰণে আলোচকসকল কবিতাৰ প্ৰতি আছিল সদায় শ্ৰদ্ধাশীল। তদুপৰি বসেই সাহিত্যৰ বস্তু বুলি গৃহীত হোৱাৰ ফলত সাহিত্যৰ আনন্দ-দানৰ ক্ষমতা প্ৰতিয়ে আছিল আলোচকৰ বিশেষ নজৰ আৰু আনকি শব্দ-প্ৰয়োগৰ ঠিকতা অনৌচিত্য বিচাৰো আছিল বস-কেন্দ্ৰিক গতিকৈ প্ৰাচীন ভাৰতীয় পণ্ডিতসকলৰ বিচাৰ ধাৰাৰ লগত পাশ্চাত্য সমালোচকসকলৰ বিচাৰ-ধাৰা সৰহ ক্ষেত্ৰত অমিল এইটো দেখেদেখ কথা। প্ৰাচীন ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ওপৰত দৰ্শন আৰু ধৰ্ম্ম-শাস্ত্ৰৰ প্ৰভাৱ গধূৰ। পৰম্পৰাৰ প্ৰতি আনুগত্য নিদৰ্শনো স্পষ্ট। মহাকবি কালিদাসৰ নিচিনা নৱনৱোন্মেষশালী প্ৰতিভা-সম্পন্ন লেখকেও বিধি-নিষেধৰ মাজতে কাব্য-সৃষ্টি কৰি লগীয়া হৈছিল। কালিদাসে বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম্মৰ ৰীতিনীতি আৰু কাব্য-বচনাৰ চিৰাচৰিত প্ৰথাৰ বিৰুদ্ধে বিদ্ৰোহ নকৰাৰ কাৰণে ভাৰ্জি নিউল্ফে হয়তো কালিদাসকে কবিতাৰ অভিযুক্ত। আনহাতে নিকাৰদৰে আলোচকে এনে প্ৰসঙ্গত বাধা-নিষেধে কবি-প্ৰতিভাক শৃঙ্খলিত কৰাৰ সলনি প্ৰতিভা উদ্দীপ্ত কৰা বুলি মত প্ৰকাশ কৰাৰো সুবিধা পাব। কিন্তু এনেবোৰ অভিযোগ বা সমৰ্থনৰ বিচাৰৰ প্ৰয়োজন ইয়াত নাই কিয়নো কালিদাসে সৃষ্টি কৰা কাব্য-বস্তুটোৰ প্ৰতি আমাৰ প্ৰধান লক্ষ্য। টীকাকাবসকলৰো লক্ষ্য একেটাই। তেওঁলোকৰ উদ্দেশ্যও কাব্য-বস্তুৰ ব্যাখ্যা, শব্দ আৰু বাক্যাংশৰ তাৎপৰ্য্য গ্ৰহণৰ চেষ্টা আৰু বস্তুটোৰ আবেদন-ক্ষমতাৰ বিশ্লেষণ।

যুগত মানুহৰ জ্ঞানাকাশৰ দিগন্ত বিস্তৃত আৰু সুদূৰ-প্ৰসাৰী হৈ পৰা নাছিল আৰু আনহাতে জ্ঞান-বিজ্ঞানৰ আলোচনাও সীমিত হৈ আছিল এমুঠি মানুহৰ হাতত। অথচ এই এমুঠি মানুহৰ চেষ্টাতেই গঢ়ি উঠে এটা পৰম্পৰা যিটোৰ পোন-পটীয়া প্ৰভাৱ ভাৰতীয় প্ৰাদেশিক সাহিত্যৰ ওপৰত পৰিছে।

ব্যাখ্যাাত্মক আলোচনা-ৰীতিৰ অনুসৰণতেই প্ৰাদেশিক সাহিত্যত পঞ্চদশ-ষোড়শ শতিকাত এক প্ৰকাৰ সমালোচনা গঢ়ি উঠাৰ সুযোগ নিশ্চয় আছিল। কোনো কোনো সাহিত্যত সংস্কৃত আলঙ্কাৰিকসকলৰ প্ৰভাৱে একপ্ৰকাৰ সমালোচনাৰ সৃষ্টিও হৈছিল। হিন্দী আৰু মাৰাঠী সাহিত্যত ইয়াৰ নিদৰ্শন আছে। কিন্তু অসমীয়া সাহিত্যত সংস্কৃত আলঙ্কাৰ-গ্ৰন্থৰ প্ৰভাৱত গঢ়ি উঠা আলোচনা-পুথি আজিলৈকে দেখিবলৈ পোৱা নাই। শব্দ-সংযোজনা ৰীতি, আলঙ্কাৰ প্ৰয়োগৰ কৌশল প্ৰভৃতি ক্ষেত্ৰত বৈষ্ণৱ যুগৰ লেখকসকলৰ ওপৰত সংস্কৃত সাহিত্যৰ প্ৰভাৱ গধূৰ। কিন্তু ব্যাখ্যাাত্মক আলোচনাৰ দৃষ্টান্ত নাইবা সাহিত্য-তত্ত্ব বিষয়ক প্ৰশ্নৰ উত্থাপন আৰু তাৰ সমাধানৰ চেষ্টা কৰা সাক্ষ্য বৈষ্ণৱ সাহিত্যই নিদিয়ৈ। এই যুগৰ সাহিত্য প্ৰধানতঃ ঈশ্বৰমুখী হোৱাৰ কাৰণে তাক যুক্তিৰ কণ্ঠিপাথৰৰ সহায়েৰে পৰীক্ষা কৰা অনুচিত বুলি পণ্ডিতসকলে ভাবিব পাৰে কিয়নো ঈশ্বৰ-তত্ত্বৰ উপলব্ধি বিশ্বাসৰ ভেটিত প্ৰতিষ্ঠিত। “বিশ্বাসে পাইবে হৰি তৰ্ক বহুদূৰ।” প্ৰশ্ন উঠিব পাৰে যে বিষয়-বস্তুকে মুখ্য স্থান নিদি কলা-কৌশলৰ ওপৰতো সাহিত্যৰ আলোচনা হ'ব পাৰে দেখোন। পিচে কলা-কৌশলৰ আলোচনা-প্ৰসঙ্গত বিষয়-বস্তুৰ উত্থাপন সময়ে সময়ে আবশ্যক হোৱাৰ কাৰণে সাহিত্য-আলোচনাৰ এই ফালটোলৈ আলোচক আকৃষ্ট নহ'ল যেন অনুমান হয়। অৱশ্যে এই আটাইবোৰ আনুমানিক কথা। তথাপি এইবোৰ যুক্তি-বিৰোধী নহয়।

চৰিত পুথিত এটা কথাৰ উল্লেখ আছে যে পীতাম্বৰ কবিৰ

দুশাৰী পদ শুনি মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ মনত যি তাৎকাৰিক
প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সৃষ্টি হৈছিল সেই প্ৰতিক্ৰিয়াৰ প্ৰকাশৰ মাজে
লুকাই আছে সমালোচনাৰ বীজ। পীতাম্বৰৰ পদ দুশাৰী হল—

“বিলাপ কৰিয়া কান্দে মাই ককুমিণী।

কোন অঙ্গে খুন দেখি নাইলা যত্মণি ॥”

শঙ্কৰদেৱৰ প্ৰতিক্ৰিয়া হল পীতাম্বৰ কবি ‘শান্ত কামসিক’, তে
‘গৰ্ব-পৰ্বতত উঠি আছে’; গতিকে এনে লোক ‘ধৰ্ম ধৰিব
যোগ্য নহয়। মহাপুৰুষৰ মনত এনে ধৰণৰ প্ৰতিক্ৰিয়া সঁচা ব
ধৰি ললেও (যিটো বিষয়ত মোৰ সন্দেহ আছে) আৰু তে
পীতাম্বৰক আলোচনা কৰাৰ উদ্দেশ্য থাকিলেও এইটো নিশ্চিত
ই পীতাম্বৰৰ বচনাৰ সাহিত্যিক মূল্যায়নৰ চেষ্টা নাছিল। পীতাম্ব
অবৈষ্ণৱ কবি। এটা গভীৰ বিশ্বাসেৰে প্ৰণোদিত হৈ ভাগৱত
দশম স্কন্ধত প্ৰবেশ নকৰিলে বৈষ্ণৱ-গ্ৰন্থৰ তাৎপৰ্য্য তাৰ মাজে
ফুটি নোলাব—এনে আশঙ্কা শঙ্কৰদেৱৰ মনত জাগি উঠা স্বাভাৱিক
সাহিত্যৰ মূল্যবোধৰ ফালৰপৰা বিচাৰ কৰা হলে আমি মহাপুৰুষ
দ্বাৰা ৰচিত হৰমোহনত—

“কঙ্কালে কিঙ্কিণী বাজে

চৰণ কমল মাজে

বহুব নুপুৰ কণ জুন।

হালৈ আতি মধ্য দেহ

সংসাৰে মোহিনী বেশ

একো অঙ্গে নাহি খতি খুন ॥”

ধৰণৰ বৰ্ণনা নিশ্চয় নাপালোঁহেঁতেন।

অসমীয়া সাহিত্যৰ সমালোচনাৰ গুৰি বিচাৰিলে আ
উনবিংশ শতিকাৰ শেষ ভাগলৈ আহিব লাগিব। নকলেও চা
যে এই সময়ত যি নতুন সাহিত্যৰ সৃষ্টি হয় তাৰ ওপৰ
পাশ্চাত্য সাহিত্যৰ প্ৰভাৱ আছে। গতিকে সমালোচনা-সাহিত্য
যে পাশ্চাত্য প্ৰভাৱ-পুষ্ট হব তাক সহজে অনুমান কৰিব পাৰি
কিন্তু বহিঃপ্ৰভাৱত গঢ় ললেই আলোচনা পৰাশ্ৰয়ী আৰু নি

খাপৰ হব এনে কথা সদায় সত্য নহয়। ইংৰাজী সমালোচনা-
সাহিত্যত ক’লেৰিজ প্ৰভাৱান্বিত হয় জাৰ্মান দাৰ্শনিকৰ দ্বাৰা,
মেথু আৰ্ণল্ড চেইণ্ট বুভৰ ওচৰত খণী আৰু টি. এছ. ইলিয়টো
ইংৰাজী আৰু আন ইউৰোপীয় সমালোচকৰ প্ৰভাৱ-মুক্ত নহয়।
তথাপি এইসকলৰ সমালোচনাৰ মাজেদি পৰিস্ফুট হৈছে ব্যক্তিগত
বৈশিষ্ট্যৰ সম্যক পৰিচয়। ইংৰাজী সাহিত্যৰ প্ৰভাৱত আমাৰ
নাটক, কবিতা আৰু উপন্যাসৰ সৃষ্টি হলেও যেনেকৈ সেইবোৰৰ
ভিতৰত ভাৰতীয় সাংস্কৃতিক আদৰ্শৰ ছাপ আছে সমালোচনাৰ
ক্ষেত্ৰতো সেইদৰে জাতীয় আদৰ্শ ই পাশ্চাত্য প্ৰভাৱৰ ৰূপৰ
সলনি কৰিছে। বহিঃপ্ৰভাৱৰ সংস্কৃত ৰূপ এইদৰে গৃহীত হলে
সাহিত্যই জড়ত্ব পৰিহাৰ কৰি নৱ-যৌবনৰ উজ্জ্বলতাবে আগবাঢ়ি
যাবলৈ সক্ষম হয়। সাহিত্যৰ উন্নতি আৰু সমৃদ্ধিৰ বাবে বহিঃ-
প্ৰভাৱৰ আৱশ্যকতা আছে, মাথোন জাতীয় সংস্কৃতিৰ মাজত সি
জীৱ যাব লাগে।

শিৱসাগৰৰ মিথুনেশ্বৰী প্ৰেছৰপৰা অকণোদই ১৮৪৬ খৃষ্টাব্দত
ছপা হৈ ওলায়। এই আলোচনীখন ১৮৮২ খৃষ্টাব্দলৈ প্ৰকাশিত
হৈ থাকে। ডাঃ সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্ম্মাই লিখা মতে অকণোদইৰ
পাততে পৰিচয়াত্মক টোকাৰ ৰূপত সাহিত্য-সমালোচনাৰ সাধাৰণ
পৰিচয় পোৱা যায়। কিন্তু অকণোদইত প্ৰকাশিত এনে টোকাও
তেনেই কম আৰু তাৰ মাজত থকা সমালোচনাৰ বীজো অঙ্কুৰিত
নোহোৱা বীজহে। সেই সময়তে শিক্ষাৰ মাধ্যমক কেন্দ্ৰ কৰি
যথেষ্ট আলোচনা-বিলোচনা আৰু যুক্তি-তৰ্কৰ অৱতাবণা কৰা
হৈছিল কিন্তু সি আছিল ভাষা-কেন্দ্ৰিক আলোচনা, সাহিত্যৰ
অবয়বৰ বিচাৰৰ চেষ্টা নহয়।

অসমীয়া ভাষাত সাহিত্য-তত্ত্ব বিষয়ক প্ৰথম সমালোচনা-পুথি
‘সাহিত্য বিচাৰ’ উনবিংশ শতিকাৰ শেষ ভাগত প্ৰকাশিত হয়।
এই পুথিৰ ৰচক সত্যনাথ বৰা। পুথিখনৰ ওপৰত ইংৰাজী

তত্ত্বালোচনা নাইবা গ্ৰীক দেশৰ আলঙ্কাৰিক এৰিষ্টটল আদি
প্ৰভাৱ নাই। সংস্কৃত সাহিত্যৰ বস, ধ্বনি আদিৰ বিচাৰ
ইয়াত ঠাই পোৱা নাই। সাহিত্যত বসৰ অপৰিহাৰ্য্যতা ধৰি
ইয়াত নৱ বসৰ দৃষ্টান্ত দিয়া হৈছে আৰু শব্দ-সংযোজনা বীতি
সাধাৰণ ভাবে আলোচনা কৰা হৈছে। বৰাই তেওঁৰ নিৰ্ণয়
ধাৰণাকে পুথিখনত ঠাই দিলেও এই ধাৰণাই সাহিত্য সম্বন্ধে
এটা সুস্পষ্ট মতৰ পৰিচয় নিদিয়। গতিকে পুথিখনৰ প্ৰভাৱ
পৰবৰ্তী সমালোচকসকলৰ ওপৰত গধূৰ নহল। তথাপি বৰা
দ্বাৰা ৰচিত এইখন পুথিয়ে এইটো কথা প্ৰকাশ কৰে যে সংস্কৃত
আলঙ্কাৰিকসকলে সাহিত্য-আলোচনাৰ যি মানদণ্ড স্বীকাৰ কৰিছিল
বৰাবোৰে সেই মানদণ্ডৰ ওপৰতে আস্থা আছে।

আমাৰ ভাষাত সাহিত্য-সমালোচনাই এটা নিৰ্দিষ্ট গঢ় ল
লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱাৰ হাতত। সৃষ্টিধৰ্মী লেখক হিচাবে বেজবৰুৱা
প্ৰতিভা বহুমুখী। সমাজৰ গুৰিত নিপাই থকা অত্যাৱিচিত
ভেম-ভণ্ডামি প্ৰভৃতি ব্যঙ্গ আৰু হাস্যৰসৰ মাজেদি তেওঁ যেনেভাৱে
মূৰ্ত্ত কৰিছে সি প্ৰতিভাৰ পৰিচায়ক। কিন্তু সমালোচনাৰ ক্ষেত্ৰত
তেনে প্ৰতিভাৰ পৰিচয় তেওঁৰ লেখাৰ মাজেদি ফুটি উঠা নাই
তেওঁৰ আলোচনাৰ ওপৰত যে কিবা বিশেষ তত্ত্বৰ স্পষ্ট প্ৰভাৱ
আছে তাৰো পৰিচয় পোৱা নাযায়। এইবাবে আমি বেজবৰুৱাৰ
অভিযুক্ত কৰিবও নোৱাৰোঁ। যিজন সৃষ্টিধৰ্মী লেখকৰ কাব্য
বিচাৰত তেওঁ প্ৰবৃত্ত হ'ল সেইজন লেখকে আমাৰ সমাজত এখন
বিশিষ্ট আসন গ্ৰহণ কৰি আছে। গতিকে বেজবৰুৱাৰ সমালোচনা
পৰিচয়মূলক আৰু প্ৰশংসাপৰ হৈ থাকিল। কবি-কৰ্মক স্বতন্ত্ৰ
বস্তু হিচাবে গ্ৰহণ কৰি তাৰ আলোচনাত গভীৰভাৱে মনোনিবেশ
কৰাৰ সুবিধা তেওঁৰ নহল। তথাপি ১৯১৪ চনত প্ৰকাশিত হোৱা
শঙ্কৰদেৱ পুথিত মহাপুৰুষৰ দ্বাৰা ৰচিত কাব্যৰ আলোচনাৰ মাজত
আধুনিক পদ্ধতিৰ সমালোচনাৰ নিদৰ্শন আমি পাবোঁ। ইয়াত

সমালোচকৰ দৃষ্টিভঙ্গী যে পাশ্চাত্য প্ৰভাৱত গঢ় লোৱা তাত সন্দেহ
নাই, কিন্তু ই প্ৰাচ্য পৰম্পৰা বিবৰ্জিত নহয়।

শঙ্কৰদেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত 'কল্পিণী হৰণ' কাব্যৰ বিচাৰত
সমালোচক হিচাবে বেজবৰুৱাৰ দৃষ্টিভঙ্গীৰ প্ৰকাশ বেছি স্পষ্ট।
'কীৰ্ত্তন'ৰ আলোচনাত সমালোচকে বসগ্ৰাহী পাঠকৰ দৰে মনৰ
মাজত উদ্ভৱ হোৱা প্ৰতিক্ৰিয়াৰ প্ৰকাশ কৰিছে কিন্তু যিবোৰ
ঠাইত তেওঁৰ প্ৰশংসাপৰ উক্তি আছে সেইবোৰত বিস্তৃত বিশ্লেষণৰ
সলনি মূলৰ উদ্ধৃতি দিয়েই সমালোচক ক্ষান্ত হৈছে। কীৰ
মাগৰ আৰু ত্ৰিকূট বৰ্ণনাৰ মাজত যি কাব্যিক প্ৰতিভাৰ পৰিচয়
পোৱা যায় তাৰ বহল বিশ্লেষণৰ ঠাই অধিকাৰ কৰিছে দুটা এটা
সিদ্ধান্তমুখী বাক্যই। "ওপৰত তুলি দিয়া উজ্জল বৰ্ণনা ছডোখৰে
পৃথিবীৰ সৰ্ব্বশ্ৰেষ্ঠ কবিৰ লেখনীকো সন্মানিত কৰিব পাৰে।"
এনে উক্তিৰ সমৰ্থনত আন সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ লেখনীৰ লগত তুলনা
কৰাৰ প্ৰয়োজন তেওঁ অনুভৱ কৰা নাই। এটা আবেগিক
উক্তিৰে তেওঁ কাব্য-সৌন্দৰ্য্য প্ৰকাশ কৰিব খুজিছে। 'আদি
দশম', 'একাদশ স্কন্ধ', 'অনাদি পাতন', 'হৰিশ্চন্দ্ৰ' প্ৰভৃতি পুথিৰ
সমালোচনা উদ্ধৃতি-সৰ্বস্ব। অকল 'কল্পিণী হৰণ' কাব্যতেই ঠায়ে
ঠায়ে তেওঁ মতামত প্ৰকাশ কৰিছে। এই মতামতবোৰো
বসগ্ৰাহী পাঠকৰ ভাবাবেগৰ নিদৰ্শন মাথোন। "অসমীয়াৰ মুখে
মুখে কল্পিণী হৰণৰ সুমধুৰ পদ। আনকি অসমীয়া নিৰক্ষৰ
তৰিকতা মানুহৰ মুখতো ইয়াৰ মধুৰ পদৰ মধুৰ সোৱাদ সততে
লাগি আছে।" কাব্যৰ জনপ্ৰিয়তাই যে কাব্যিক সৌন্দৰ্য্য
নিৰূপণৰ নিৰ্ভৰযোগ্য মাপকাঠী নহয় এই কথা বেজবৰুৱায়ে
নিশ্চয় জানিছিল। তথাপি এনে ধৰণৰ বাক্য তেওঁৰ কাপৰপৰা
ওলাইছিল ৰচকৰ প্ৰতি থকা তেওঁৰ শ্ৰদ্ধাশীল মনোভাৱৰ প্ৰকাশ
স্বৰূপে। কল্পিণী হৰণৰ পদ অশিক্ষিত তিৰোতাৰ মুখে মুখে
থকাৰ কাৰণ নিশ্চয় কাব্যিক আবেদন নহয়। "ভীষ্মক অসমীয়াৰ

এজন আৰ্হি বজা। শশীপ্ৰভা অসমীয়াৰ আৰ্হি বাণী। তেওঁ
কথা অসমীয়াৰ কথাত মাকৰ কথা।” ওপৰৰ এই তিনি
বাক্যৰ শেষবটোৱেইহে ভাব-ব্যঞ্জনাৰ সহায়ক, আন দুটা নহয়
অসমীয়াৰ আৰ্হি বজা আৰু আৰ্হি বাণীৰ এটা সৰ্বসন্মত আদৰ্শ
বিচাৰি পোৱা নাযায়। ইয়াত বজা-বাণীৰ নামোল্লেখ অপৰিহাৰ্য
আছিল। ইংৰাজী সাহিত্যত ছেমুৱেল জনছনৰ সমালোচনা
মাজতো এনে ধৰণৰ সিদ্ধান্তসূচক বাক্যৰ ব্যৱহাৰ চকুত পৰে
কিন্তু জনছনৰ ক্ষেত্ৰত এইবোৰ সচৰাচৰ যুক্তিৰ বিচাৰে
সমৰ্থিত। বেজবৰুৱাই হলে সাধাৰণতে সিদ্ধান্তসূচক কথাবোৰ
ব্যাখ্যা দি সেইবোৰ যুক্তি-সন্মত কৰিবলৈ বিচৰা নাই। তেওঁ
হয়তো সেইবোৰ সহজে গ্ৰহণীয় হবই বুলিয়ে ভাবিছিল।

‘কল্পিণী-হৰণ’ কাব্য-বিচাৰত সংস্কৃত অলঙ্কাৰ-শাস্ত্ৰৰ বসবিচাৰ
সিদ্ধান্তও মানি লোৱা দেখা যায়। এঠাইত তেওঁ লিখিছে
“কল্পিণী-হৰণত বীৰবস, কৰুণ বস ইত্যাদিৰ অভাৱ নাই।” বীৰবস
কৰুণ বসৰ ব্যাখ্যা নাইবা ৰচকৰ উদ্ধৃতিৰ সহায়ত তাৰ দৃষ্টান্ত তেওঁ
তুলি ধৰা নাই, তুলি ধৰিছে হাম্ভবস সৃষ্টিৰ দৃষ্টান্ত হিচাবে শ্ৰীকৃষ্ণ
কল্পিণীৰ বিয়াত উছৰ্গা দিবলৈ অপাবগ হোৱা সদাশিৱৰ মনোবেদন
প্ৰকাশক অথচ হাম্ভ-বসাত্মক কবিৰ বৰ্ণনা।

বেজবৰুৱাৰ সমালোচনা দীৰ্ঘ উদ্ধৃতিৰে ভাৰাক্ৰান্ত। আলোচনা
প্ৰধান অংশ পৰিচয়-প্ৰদানে আগুৰি আছে। ঐতিহাসিক দৃষ্টি
ভঙ্গীৰ সাক্ষ্য তেওঁ দিয়া নাই। কিন্তু বসগ্ৰাহী পাঠকৰ সহৃদয়ত
তেওঁৰ আছে। এই বাবেই বৈষ্ণৱ-সাহিত্যত পোৱা বৰ্ণনা
গতানুগতিকত্ব, উপমাди অলঙ্কাৰ-প্ৰয়োগত থকা স্বাতন্ত্ৰ্যৰ অভাৱ
কাব্য-শৰীৰৰ অঙ্গ-সংস্থানৰ শিথিলতা প্ৰভৃতিৰ উল্লেখ বা আলোচনা
তেওঁ ক’তো কৰা নাই। অসমীয়া ভাষাৰ মৰ্যাদা ৰক্ষা
অৱতারণা কৰা যুক্তি-তৰ্কৰ প্ৰতিধ্বনি সমালোচনাৰ মাজতো যে
অনুৰণিত হৈ আছে।

বেজবৰুৱাৰ ওপৰত ইংৰাজী সমালোচনা-সাহিত্যৰ কি তত্ত্বই
প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছে নাইবা কোনজন সমালোচকৰ দ্বাৰা তেওঁ
বিশেষভাৱে প্ৰভাৱান্বিত হৈছে তাৰ নিৰূপণ সহজ নহয়। তেওঁৰ
আদৰ্শ ব্যাখ্যাত্মক হলেও প্ৰাচীন টীকাকাৰসকলৰ তাৎপৰ্য্য-
বিশ্লেষণৰ চেষ্টা তেওঁৰ সমালোচনাত নাই। সমালোচনাৰ ধৰণ
নতুন অথচ তাৰ ওপৰত প্ৰাচ্য-পৰম্পৰাৰ প্ৰভাৱ আছে। আমাৰ
সাহিত্যত যি ৰোমাণ্টিক দৃষ্টিভঙ্গীৰ প্ৰকাশ পৰিদৃষ্ট হয় সেই দৃষ্টি-
ভঙ্গীও প্ৰাচ্য-পাশ্চাত্য আদৰ্শৰ সংযোগত গঢ় লোৱা এটা নতুন
সৃষ্টি-কৌশল। সৃষ্টিধৰ্মী লেখকসকলে যি নতুন কৌশলেৰে কাব্য-
সৃষ্টি কৰিলে তাৰ ওপৰত ভাৰতীয় পৰম্পৰাৰ প্ৰভাৱো আছে।
কাব্য-ৰীতি আৰু শব্দ-সংযোজনা কৌশলৰ পৰিবৰ্তনে লেখকসকলক
মুক্তভাৱে বিচৰণ কৰাৰ সুবিধা দিছিল যদিও ভাবৰ ক্ষেত্ৰত বিশেষ
বৈপ্লৱিক পৰিচয় লেখকসকলে দিব পৰা নাই। পৰম্পৰা আৰু
ধৰ্মীয় বিশ্বাসত তেওঁলোক বৈষ্ণৱ কবিসকলৰ আদৰ্শৰ বাহিৰত
নহয়। পৰম্পৰাগত আদৰ্শৰ মাজতে থাকি মানৱ-কেন্দ্ৰিক ভাব-
প্ৰকাশেই তেওঁলোকৰ বিশেষত্ব।

সমালোচনাৰ আদি পৰ্ব্বতো প্ৰায় একেটা কথাই খাটে।
অসমীয়া সমালোচনা-ৰীতি পাশ্চাত্য সমালোচনা-ৰীতিৰ প্ৰভাৱত
গঢ়ি উঠিছে এই কথা অস্বীকাৰ কৰা নাযায়। কিন্তু পাশ্চাত্য
সমালোচনাৰ বস্তুগত বা বিষয়গত বিচাৰৰ লগত বস-বিচাৰৰ আদৰ্শ
সংযোগ কৰাৰ চেষ্টাও আছে। এনে সংযোগ তত্ত্বৰ ৰূপত প্ৰকাশ
কৰা টান। তথাপি আমাৰ সমালোচকসকলৰ চেষ্টা এই বাটেদি
যে আগ বাঢ়িছিল তাত সন্দেহ নাই। সমালোচকৰ আদৰ্শ
সফলভাৱে প্ৰকাশ কৰাৰ কাৰণে এক শ্ৰেণী নতুন শব্দৰ প্ৰয়োজন।
সাহিত্য তত্ত্বালোচনাৰ পুথিৰপৰা এই শ্ৰেণী শব্দ পোৱা যায়।
গতিকে সংস্কৃত আলঙ্কাৰিকসকলে ব্যৱহাৰ কৰা এনে কিছুমান শব্দ
আমাৰ সাহিত্য-আলোচনাতো প্ৰয়োগ কৰা হৈছে। প্ৰয়োগ কৰা

হৈছে এই বুলিয়েই যে এইবোৰৰ মাধ্যমেৰে আমাৰ সৃষ্টি-ধৰ্মী সাহিত্যৰ তাৎপৰ্য্য-গ্ৰহণৰ সুবিধা হয়। বোমাটিক যুগৰ প্ৰথমৰ্দ্ধত সাহিত্যৰ ৰূপ পৰিবৰ্ত্তন হলেও এই কালছোৱাত ইংৰাজী সাহিত্যৰ ব্যাপক অধ্যয়ন আৰু তাৰ গভীৰ প্ৰভাৱৰ স্বাক্ষৰ আমাৰ সাহিত্যৰ মাজেদি ফুটি উঠা নাই। সমসাময়িক কালতহে ইংৰাজী সাহিত্যত গভীৰ মনোনিবেশৰ পৰিচয় ভালকৈ পোৱা যায়।

দেখা যায় যে বেজবৰুৱাৰ সমালোচনাৰ আদৰ্শ পাশ্চাত্য আৰু প্ৰাচ্য আদৰ্শৰ সংযোগত গঢ় লোৱা এটা অস্পষ্ট আদৰ্শ। তেওঁৰ সমালোচনাৰ মাজেদি মানৱ-প্ৰকৃতিৰ সাৰ্থক ৰূপায়ণৰ প্ৰশংসা ফুটি উঠিছে। ইয়াৰপৰা তেওঁ যে মানৱীয় মূল্যৰ ওপৰত বিশ্বাস ৰাখিছিল এইটো কথা স্পষ্ট হয়। ইংৰাজ সমালোচক ডাইদেনে কাব্যত মানৱ-প্ৰকৃতিৰ ৰূপায়ণৰ কথা বাবে বাবে কৈছে। কিন্তু এই সামান্য সাদৃশ্যৰ সূত্ৰতে ডাইদেনৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱান্বিত হোৱা বুলি ঠাৱৰ কৰা যুক্তি দুৰ্বল যুক্তি। বেজবৰুৱাই সমালোচনাত হাত দিছিল যদিও এই বিষয়ত তেওঁ গভীৰভাৱে প্ৰবেশ কৰা নাই। গতিকে তেওঁৰ সমালোচনাৰ মাজত নিৰপেক্ষ মূল্যবোধৰ প্ৰকাশতকৈ ৰসগ্ৰাহী পাঠকৰ বিনম্ৰ উক্তিৰেই প্ৰাধান্য বেছি।

লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱাই উন্নত ধৰণৰ সমালোচনাৰে আমাৰ সাহিত্য সমৃদ্ধ কৰিব নোৱাৰিলেও বাটকটীয়া হিচাবে তেওঁৰ অৱদানৰ মূল্য যথেষ্ট। বাণীকান্ত কাকতিয়ে অসমীয়া সমালোচনা-সাহিত্যৰ মাজলৈ আনে বুদ্ধিদীপ্ত অনুসন্ধিৎসা। কাকতি পণ্ডিত লোক। ইংৰাজী আৰু সংস্কৃত সাহিত্যৰ লগত তেওঁৰ পৰিচয় ঘনিষ্ঠ। তেওঁৰ আছিল পঠন-পাঠনেৰে সমৃদ্ধ এটি মত আৰু কাব্য সৌন্দৰ্য্য উপলব্ধি কৰিব পৰা এখনি গ্ৰহণক্ষম হৃদয়। তদুপৰি ভাষা-তত্ত্বৰ জ্ঞানে তেওঁক কবি তুলিছিল তত্ত্ব-সন্ধানী। সমালোচনাৰ ক্ষেত্ৰতো কাকতিয়ে নিষ্ঠা প্ৰকাশ কৰা হৈঁতেন, তেওঁৰ কাপৰপৰা আমাৰ সাহিত্যই উন্নত স্তৰৰ সমালোচনা পালেহেঁতেন বুলি মোৰ

বিশ্বাস। কাকতিয়ে কেইবাখনো ন-পুৰণি পুথিৰ পাতনি লিখিছে। এই পাতনিবোৰতো তেওঁৰ জ্ঞান আৰু অন্তৰ্দৃষ্টিৰ পৰিচয় পাবলৈ চেষ্টা কৰিব নালাগে। তেওঁৰদ্বাৰা ৰচিত ‘পুৰণি অসমীয়া সাহিত্য’ আৰু ‘সাহিত্য আৰু প্ৰেম’ পুথি দুখনিয়ে তেওঁ যে সমান দক্ষতাৰে বৈষ্ণৱ সাহিত্য আৰু আধুনিক সাহিত্যৰ সমালোচনা কৰিব পাৰে তাৰ সাক্ষ্য দিয়ে। দুটা এটা সমালোচনাত তেওঁৰো বেজবৰুৱাৰ সমধৰ্মী। কেইটামান পৰিচয়-সৰ্বস্ব আৰু তেনেই তৰল। কিন্তু কাব্য সম্বন্ধে তেওঁৰ ধাৰণা স্পষ্ট আৰু ই ইংৰাজী সাহিত্যৰ প্ৰভাৱৰ গঢ় লোৱা। কাকতিৰ সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ ব্যুৎপত্তি লেখত লবলগীয়া বিধৰ নহয়। বীতি, বক্তোক্তি, ধ্বনি, ৰস প্ৰভৃতি মতবাদৰ লগত তেওঁৰ যদি কিবা পৰিচয় আছিল সি এদিনৰহে পৰিচয়। ৰস সম্বন্ধে তেওঁৰ ধাৰণা কিমান নিভুল সেই বিষয়ে মোৰ সন্দেহ আছে। কিন্তু ইংৰাজীত প্ৰচলিত সাহিত্য-তত্ত্বৰ প্ৰতি তেওঁৰ আছিল অনুৰাগ বেছি।

কাকতিৰ সমালোচনামূলক প্ৰবন্ধ সংখ্যাত কম। ‘সাহিত্য আৰু প্ৰেম’ৰ মাজেদি সমালোচকৰ দৃষ্টিভঙ্গীৰ প্ৰকাশ হলেও মূলতঃ পুথিখন বৰ্ণনাত্মক। ‘কেতেকী’, ‘দহিকতৰা’, ‘তুমি’ প্ৰভৃতি পুথিৰ পাতনিৰ মাজত বিশ্লেষণ-পটুতা আৰু পুথিৰ সামগ্ৰিক আবেদনৰ প্ৰতি সজাগতাৰ প্ৰকাশ আছে। ঠায়ে ঠায়ে ইংৰাজী আৰু সংস্কৃত উদ্ধৃতিৰে বক্তব্য বিষয় স্পষ্ট আৰু বোধগম্য কৰাৰ চেষ্টা তেওঁ কৰিছে। কিন্তু ক’তো ক’তো সমাৰ্থক উদ্ধৃতিৰ বহুলতাই আলোচনা কৰিছে পাণ্ডিত্য-গন্ধী। তুলনামূলক সমালোচনাৰ বাবে উদ্ধৃতিৰ প্ৰয়োজন নিশ্চয় আছে। কিন্তু লেখকৰ ভাব স্পষ্ট কৰাৰ অৰ্থেই এনে উদ্ধৃতিৰ আৱশ্যক হয়, আলোচনা বিক্ষিপ্ত কৰিবলৈ নহয়। ‘কেতেকী’ আৰু ‘দহিকতৰা’ৰ পাতনি ইংৰাজী আৰু সংস্কৃত উদ্ধৃতিৰে যেনেকৈ ভাৰাক্ৰান্ত কৰা হৈছে তেনে কৰাৰ আৱশ্যকতা

অনুভৱ কৰা নাযায়। তথাপি আলোচকৰ যুক্তি-নিৰ্ভৰ বিশ্লেষণ প্রশংসনীয়।

‘কক্লিগী-হৰণ’ কাব্যৰ পাতনিত লেখকে খুলমূলকৈ পুথিৰ পৰিচয় দি সমালোচনাত প্ৰবৃত্ত হৈছে। এইটো সমালোচনা বেজবৰুৱাৰ সমালোচনাতকৈ উন্নত হোৱাতো নায়েই, বৰং ইয়াৰ ওপৰত বেজবৰুৱাৰ আলোচনাৰ প্ৰভাৱ ফটফটীয়া। বেজবৰুৱাই লিখিছে, “কক্লিগী-হৰণত বীৰবস, কৰুণ বস ইত্যাদিৰ দৰে হাস্তবসৰো অভাৱ নাই। কেনে *humourous* সুন্দৰ কোতুকপূৰ্ণ অথচ গভীৰ আধ্যাত্মিক ভাবৰ বৰ্ণনা! এই বৰ্ণনা পঢ়ি সাধাৰণ লোকে তাৰ হাঁহি উঠা ফালৰ সোৱাদ লৈ আনন্দ পায়, কথা দকৈ গমি চোৱা ভক্তসকলে গভীৰ দাৰ্শনিক তত্ত্বৰ ফালৰ সন্তোদ পাই আনন্দ অনুভৱ কৰে।”

কৃষ্ণৰ বিয়াৰ সভাত বহি সকলো দেৱতাই ধনবস্ত্ৰ উছৰ্গা কৰিছে। সদাশিৱও সেই সভাতে। কিন্তু তেওঁৰ দিবলৈ একো নাই। গতিকে তেওঁ লাজত পৰি গুণিব লাগিছে। সেই কথা শঙ্কৰদেৱে কেনেকৈ হাঁহি উঠাকৈ বৰ্ণনা কৰিছে চোৱা—

“সব দেবগণে উৎসৰ্গি আছে।
মনে মনে হবে গুণন্ত পাছে ॥
কি দিবো এবে কৰোঁ কিবা কৰ্ম্ম।
গাৱৰ বস্ত্ৰ সিয়ো ব্যাঘ্ৰ চৰ্ম্ম ॥
হাতে লৈয়া আছোঁ শূল ডম্বক।
ঘৰে বাজে মোৰ একেটি গক ॥
সৰ্পৰ কঙ্কণ সৰ্পৰ হাৰ।
সকল গাৱে সৰ্প অলঙ্কাৰ ॥
শিৱত আছে অৰ্কচন্দ্ৰ কলা।
মহুয়া মুণ্ডে গান্ধি আছোঁ মালা ॥

বোকণ্ডিত আছে ভস্মৰ ধূলি।
তাক দিলে লাজ হৈচে সমূলি ॥”

এইদৰে মহাদেৱে তললৈ মূৰ কৰি ভাবিব লাগিছে; কিন্তু কৃষ্ণ সৰ্বজ্ঞান; তেওঁ মহাদেৱৰ মনৰ ভাব বুজিব পাৰি হাত যোৰকৈ লাহেকৈ মাত লগালে—

“দয়াসে লাগে নলাগয় আন।
হয়ো সুপ্ৰসন্ন দেৱ ঈশান ॥”

কাকতিয়ে লিখিছে, “শ্ৰীকৃষ্ণৰ বিবাহৰ সময়ত সদাশিৱৰ যি অৱস্থা হৈছিল তাতো এনে কোতুকপূৰ্ণ বৰ্ণনা পোৱা যায়। শ্ৰীকৃষ্ণৰ বিয়াত সকলো দেৱতাই ধনবস্ত্ৰ উছৰ্গা কৰিছে। সদাশিৱৰ দিবলৈ একো নাই দেখি লাজ পাইছে।”

কবিৰ উদ্ধৃত পঢ়াংশ ছয়োৰো একে। উদ্ধৃতিৰ শেষত কাকতিয়ে আকৌ লিখিছে, “সৰ্বসাধাৰণৰ সুপৰিচিত দেৱতা সদাশিৱৰ এই কোতুকপূৰ্ণ বৰ্ণনাত সাধাৰণে বৰ আনন্দ পায় আৰু ভক্তসকলে ভক্ত-ভগৱন্তৰ স্বৰূপ দৰ্শন কৰি আনন্দ পায়।”

বেজবৰুৱা আৰু কাকতিৰ আলোচনাৰ মাজত এইখিনিয়োই পাৰ্থক্য যে বেজবৰুৱাৰ উক্তি আবেগমনা আৰু কাকতিৰ বাক্য আবেগৰ অধীন নহয়। ওপৰৰ উদ্ধৃত কথাখিনি সম্পূৰ্ণৰূপে হাস্তবসাত্মক নে কাকণ্য-প্ৰকাশক এই প্ৰশ্ন কাৰো মনত উদয় হোৱা নাই।

আন এঠাইত কাকতিয়ে লিখিছে, “ইয়াত কৰুণ বস, বীৰ বস আৰু হাস্তবসৰ সমাবেশ হৈছে। কক্লি, শিশুপাল আদি চৰিত্ৰ-প্ৰসঙ্গত বীৰ বস, কক্লিগী আৰু শশীপ্ৰভা আদিৰ ভিতৰেদি কৰুণ বস, আৰু বেদনিধি আৰু মহাদেৱৰ ভিতৰেদি হাস্তবস ফুটি ওলাইছে। আদি ভাবৰ অনুভাব বিভাৱ আদিৰ সকলো লক্ষণ ইয়াত প্ৰকাশ পোৱা নাই।”

শেষৰ বাক্যটোৰ অৰ্থ অস্পষ্ট। সংস্কৃত আলঙ্কাৰিকসকলে ভাব আৰু বসব যি পাৰ্থক্য দেখুৱাইছে সেই পাৰ্থক্য ইয়াত স্পষ্ট হোৱা নাই। কাকতিয়ে বোধহয় শেহৰ বাক্যটোৰ সহায়ত কল্পিত-হৰণ কাব্যখন যে আদিবসাত্মক নহয় তাক বুজাব খুজিছে। বিভাব, অনুভাব আৰু সঞ্চাৰী ভাবৰ সংযোগত বস-নিষ্পত্তিৰ সিদ্ধান্ত ভৰত মুনিৰ সিদ্ধান্ত। আদি বা শৃঙ্গাৰ বসৰ ভাব বতি। বতি ভাব বসলৈ কপান্তৰিত হোৱাৰ কাৰণে বিভাব, অনুভাব আৰু সঞ্চাৰী ভাবৰ সংযোগ লাগে। বিভাব অনুভাব প্ৰভৃতি কোনো ভাবৰ লক্ষণ নহয়। বিভাব হল চৰিত্ৰ, যাৰ সহায়ত ভাব ব্যক্ত কৰা হয়; অনুভাব কাৰ্য্য, যাৰপৰা ভাবৰ প্ৰকাশ আৰু সঞ্চাৰী ভাব হল আন চঞ্চল সকলক আনুষঙ্গিক ভাব যিবোৰে মূল ভাব-প্ৰকাশৰ সময়ত সঘনে আক চঞ্চল ভাবে অহাযোৱা কৰে। কাকতিয়ে যেনে ভাবে বাক্যটো বচনা কৰিছে সি অস্পষ্ট হোৱাৰ উপৰিও অসঙ্গত হৈছে। কোনো কাব্যৰ সমালোচনাৰ ক্ষেত্ৰত সেই কাব্যত কোনটো বস আছে কোনটো নাই ইয়াৰ উল্লেখই যথেষ্ট নহয়। উপমা দি অলঙ্কাৰ প্ৰয়োগ কৌশলৰ বা ভাবৰ ব্যঞ্জনাৰ সহায়ত কেনেকৈ বসে পৰিপূৰ্ণতা লাভ কৰিছে তাৰ বিশ্লেষণৰ আৱশ্যক। কিন্তু কাকতিয়ে এইটো কৰা নাই। বেজবৰুৱাৰ দৰে কেৱল বসৰ উল্লেখ কৰিয়েই থকা ক্ষান্ত নাই, তাতকৈ সূক্ষ্মদৰ্শী হোৱাৰ মানসে যি বিভাব, অনুভাব প্ৰভৃতি শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিলে তাৰো প্ৰয়োগ হল অনুচিত।

সমালোচনাত কাকতি নিষ্ঠাৰে সোমাই পৰিছিল বুলি ধাৰণা মনলৈ নাহে। পঠন-পাঠনৰ যোগেদি তেওঁ যি জ্ঞান লাভ কৰিছিল তাক প্ৰয়োগ কৰাৰ চেষ্টা থকা হলে তেওঁৰপৰা উন্নততৰ সমালোচনা আমি পালোঁহেঁতেন। কিন্তু নৈবাশ্বৰ শিথিলতাই এই বাটেদি আগুৱাই যোৱাত তেওঁক বাধা দিলে।

পুনৰি অসমীয়া সাহিত্যত থকা নামঘোষাৰ আলোচনাই

কাকতিৰ প্ৰতিভাৰ পৰিচয় দিয়ে। “নামঘোষা বিশুদ্ধ উপদেশ মূলক নহয়। ই মহানুভৱ পুৰুষ এজনাৰ আত্ম-প্ৰকাশ মাথোন।” এই আত্ম-প্ৰকাশৰ সূত্ৰকে লৈ কাকতিয়ে যেনে ভাবে আলোচনাত প্ৰবৃত্ত হৈছে তাৰ পৰিসৰ ঠেক হলেও উপাদেয়।

ওপৰৰ আলোচনাৰপৰা দেখা যায় যে ইংৰাজী সাহিত্য অধ্যয়নৰপৰা কাকতিৰ মন পুষ্ট আৰু সমৃদ্ধ হলেও প্ৰাচ্য-পৰম্পৰাৰ লগত সঙ্গতি-স্থাপনৰ চেষ্টা তেওঁ কৰিছে। কিন্তু ইংৰাজী সাহিত্য-সমালোচকৰ প্ৰভাৱ তেওঁৰ ওপৰত বেছি স্পষ্ট। কাব্য-বিচাৰত হৃদয়ৰ আবেদনৰ ওপৰতে সম্পূৰ্ণৰূপে নিৰ্ভৰশীল হোৱাৰ সলনি যুক্তিৰ মাপকাঠীৰে তাৰ বিশ্লেষণৰ চেষ্টা তেওঁৰ বৈশিষ্ট্য। তেওঁৰ সমালোচনাৰ মাজত বৌদ্ধিক বিচাৰৰ প্ৰভাৱ বেছি। তদুপৰি কাব্য-বস্তুটোৰ মাজত এটা জৈৱিক ঐক্যৰ (Organic unity) অৱস্থিতি স্বীকাৰ কৰি অঙ্গ বিশেষৰ সংযোগত জীপ লোৱা সামগ্ৰিক আবেদনৰ বিচাৰত তেওঁ প্ৰবৃত্ত হৈছে। কাব্যৰ ঐক্যৰ ওপৰত গুৰুত্ব দি সমালোচনাত প্ৰবৃত্ত হোৱা ইংৰাজী সমালোচক হল ক’লেৰিজ। ক’লেৰিজৰ বিচাৰ-ধাৰাই ঠায়ে ঠায়ে কাকতিক প্ৰভাৱান্বিত কৰিছে বুলি কোৱাৰ থল আছে। কাকতিৰ সমালোচনা বৰ্ণনাত্মক। তেওঁ সমালোচনা লিখা সময়ত মনোবৈজ্ঞানিক দৃষ্টিভঙ্গীৰে সমালোচনা কৰা ৰীতিৰ প্ৰচলন আমাৰ দেশত হোৱা নাছিল। লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱাৰ দৰে কাকতিৰ সমালোচনা কাৰ্য্যৰ আগতো আছিল প্ৰাচ্য-প্ৰতীচ্যৰ বিচাৰধাৰাৰ সংযোগত গঢ় দিব লগা সমালোচনাৰ আদৰ্শ-বিচাৰ সমস্তা। ছয়োজন সমালোচকেই তাত্ত্বিক আলোচনা কৰা নাই। তত্ত্ব বা সমালোচনাৰ আদৰ্শৰ স্পষ্ট উল্লেখো তেওঁলোকৰ কাব্যালোচনাৰ মাজত পোৱা নাযায়। তথাপি ছয়োজনৰেই আছিল অতীত-প্ৰীতি আৰু নতুনৰ জয়যাত্ৰাৰ ওপৰত বিশ্বাস।

বাণীকান্ত কাকতিৰ দৰে সূৰ্য্যকুমাৰ ভূঞাৰো ইংৰাজী সাহিত্যৰ

লগত থকা পৰিচয় ঘনিষ্ঠ। কিন্তু কৰ্মবীৰ ভূঞাই অকল সাহিত্য-চৰ্চ্চাৰ মাজতে আৱদ্ধ নাথাকি পুৰাতত্ত্ব আৰু অসমৰ পুৰণি ইতিহাসৰ প্ৰতি বিশেষ ভাবে আকৃষ্ট হ'ল। ইয়াৰ ফলত সৃষ্টিধৰ্মী সাহিত্যিক আৰু সমালোচক হিচাবে সুপ্ৰতিষ্ঠিত হোৱাৰ বাটত তেওঁ আগবাঢ়ি যাব নোৱাৰিলে। ইতিহাস আৰু পুৰাতত্ত্বৰ আলোচনাতে গভীৰভাৱে মনোনিবেশ কৰা কাৰণেই বোধহয় তেওঁৰ সমালোচনাও হ'ল প্ৰায়েই পৰিচয়মূলক বৰ্ণনা। নীল আকাশত হঠাতে উজলি উঠা বিজুলীৰ দৰে ছুটা এটা প্ৰাণস্পৰ্শী উক্তিৰ বাহিৰে ভূঞাৰ সমালোচনাত সচৰাচৰ বৰ্ণনাৰে প্ৰাধান্য। বাণীকান্ত কাকতিৰ তীক্ষ্ণধী আৰু অন্তৰ্দৃষ্টিৰ পৰিচয় আমি তেওঁৰ সমালোচনাত নাপাওঁ।

সমালোচক হিচাবে বাণীকান্ত কাকতিয়ে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰা সময়তে ডিম্বেশ্বৰ নেওগ এই বাটেৰে আগবাঢ়ি আছে। নেওগ এহাতে যেনেকৈ সৃষ্টিধৰ্মী লেখক আন হাতে তেনেকৈ সমালোচকো। ইংৰাজী সাহিত্যত ড্ৰাইডেন আৰু টি. এছ. ইলিয়টৰ সমালোচনা বহুলাংশে স্বৰচিত কাব্য-কেন্দ্ৰিক। সৃষ্টি-প্ৰতিভা আৰু সমালোচনা-শক্তিৰ সমন্বয় ঘটিলে পৰস্পৰস্পৰ্দ্ধা হৈ ছয়োবিধ বচনাই জিলিকি উঠাৰ সুযোগ পায়। ডিম্বেশ্বৰ নেওগৰ সমালোচনা স্বৰচিত কাব্য-কেন্দ্ৰিক নহয়। নেওগৰ বিশিষ্ট দান অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীসমূহ। এইবোৰৰ মাজেদি তেওঁৰ কৰ্ম-পটুতা, ধৈৰ্য্য আৰু তথ্য-সংগ্ৰহৰ দক্ষতা উজ্জল নক্ষত্ৰৰ দৰে জিলিকি আছে। বৈষ্ণৱ যুগৰ সাহিত্য-বিচাৰত তেওঁ বেজবৰুৱা-কাকতিৰ দৰে বসগ্ৰাহী সমালোচনাৰ মাজতে আছে, তাৰ উৰ্দ্ধত উঠিব পৰা নাই। এই কবিসকলৰ প্ৰতি থকা তেওঁৰ শ্ৰদ্ধা আৰু ভক্তিয়ে অসাৰ বৰ্জন কৰি সাৰ-গ্ৰহণনীতিৰ বশবৰ্তী হ'বলৈ তেওঁক বাধ্য কৰিছে। বৈষ্ণৱ যুগৰ কবিসকলৰ আলোচনাৰ সময়ত ধৰ্মতত্ত্ব আৰু সাহিত্যৰ আবেদন একেলগে আহি পৰাত বিষয়বস্তুৰ

বিশেষণ আৰু ছন্দ-মাধুৰ্য্যৰ বিচাৰৰ সহায়ত তেওঁ আলোচনাত প্ৰবৃত্ত হৈছে। এনে আলোচনাই সহজতে বিশেষ এটা ৰূপ পৰিগ্ৰহণ কৰে। নেওগৰ আলোচনাতো তেনে হৈছে। কিন্তু বৈষ্ণৱ যুগৰ কবিসকলৰ আলোচনাত এটা প্ৰণালীবদ্ধ বিচাৰধাৰা প্ৰয়োগৰ চেষ্টা তেওঁৰ সমালোচনাত পৰিলক্ষিত হয়।

নেওগৰ আলোচনাৰ মাজত জনছন, মেথু আৰ্ণল্ড প্ৰভৃতি ইংৰাজ সমালোচকৰ নামোল্লেখ আছে। তেওঁৰ সমসাময়িক কালৰ সাহিত্যিক আৰু সমালোচক (বিশেষকৈ অপ্ৰতিষ্ঠিত ডেকা চামৰ লেখক) সম্বন্ধে যেনে ধাৰণা তালৈ লক্ষ্য কৰিলে কব লাগিব যে তেওঁৰ ওপৰত মেথু আৰ্ণল্ডৰ প্ৰভাৱ কিছু নহয় কিছু আছে। আৰ্ণল্ডে তেওঁৰ সমকালীন সমাজখনলৈ সাংস্কৃতিক অৱক্ষয় অহা বুলি ভাবি খেদ কৰিছিল। নেওগেও তেনে ধৰণৰ হতাশা-ব্যঞ্জক উক্তি নকৰাকৈ থকা নাই। 'অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী'ৰ আগকথাত তেওঁ লিখিছে, "কবলৈ ছখ লাগে, বৰ্তমান অসমীয়া সাহিত্যৰ বাতাৱৰণ ধূলি-বালিৰে ধুৱলি-কুৱলী। বঙালীয়ে বুলিবৰ দৰে ইয়াত অকল 'মুড়ি মূৰ্গী একদৰ'। ইমানেই নহয়, আচল পোৱালতকৈ নকলী পোৱালৰে বৰঞ্চ আদৰ অধিক দেখিবলৈ পোৱা হয়। আকৌ অসমীয়াত বুলিবৰ দৰে 'কণাই দেখে, কলাই শুনে আৰু বোবাই শলাগে।'"

“আৰ ছিগা চুলি

তাৰ ছিগা চুলি

মাৰি যায় নেঘেৰী খোপা।

আৰ ফটাকানি

তাৰ ফটাকানি

পিন্ধি যায় গেৰোৱা লেটা ॥”

প্ৰায় একে ধৰণৰে অভিযোগ এই পুথিৰ 'অসমীয়া সাহিত্যৰ ভবিষ্যত' সম্পৰ্কে আলোচনা-প্ৰসঙ্গত তেওঁ কৈছে, “ভূৰ্ভাগ্যৰ কথা, বৰ্তমান শতিকাৰ তৃতীয় দশকৰ পাছত বেজবৰুৱা, বৰদলৈ আদিৰ পৰলোকত সাহিত্য বতৰ ফুল আৰু অসমীয়া সাহিত্যৰ সাধনা

এটা ভগনীয়াৰ সমস্তাত পৰিণত হৈছে; অ'ৰ পৰা ত'ৰ পৰা আহি সাহিত্যত এথাপ মাৰিয়েই সাহিত্যিক বা সাহিত্যৰথী হ'ব পৰা হৈছে। প্ৰত্যেক বাটৰ বাটকুৱাই অসমীয়া সাহিত্যৰ সমালোচক হ'ব পাৰে। কিয়নো তাৰবাবে সাহিত্য-শিল্পৰ কোনো অনুশীলন বা অসমীয়া সাহিত্যৰ বিশেষ কোনো অধ্যয়ন নহলেও আলোচ্য বিষয়ৰ লগত কোনো সম্পৰ্ক থাকক নাথাকক আন সাহিত্য-সমালোচনাৰ 'ওঁ ক্ৰিং হ্ৰিং হ্ৰিং' মন্ত্ৰ উচ্চাৰিলেই যথেষ্ট।"

বাক্যৰীতি আৰু শব্দ-প্ৰয়োগৰ চাতুৰ্য্যই প্ৰকাশ কৰে লেখকৰ সংশয় কেনে ঘনীভূত। অনুকপ অভিযোগ মেথু আৰ্ণল্ডৰ লেখাৰ মাজেদিও মূৰ্ত্তিমন্ত হৈছে। কিন্তু আৰ্ণল্ডতকৈয়ো নেওগৰ ভাষা চোকা। আন সাহিত্য-আলোচনাৰ ক্ৰিং হ্ৰিং মন্ত্ৰৰ বিপক্ষে ইমান স্পষ্ট ভাষাত মাত মাতিছে যেতিয়া নেওগৰ সমালোচনা-ৰীতিৰ ওপৰত ইংৰাজী প্ৰভাৱ বিচাৰাৰ চেষ্টা নকৰাই ভাল। পিচে কেনে আদৰ্শৰ বশবৰ্ত্তী হৈ নাইবা কেনে দৃষ্টিভঙ্গী লৈ তেওঁ সমালোচনাত প্ৰবৃত্ত হৈছে ইয়াৰ বিচাৰ কৰিলে এটা কথা চকুত পৰে যে আৰ্ণল্ডে গুৰুত্ব দিয়া নিৰপেক্ষতাৰ প্ৰতি তেওঁ সদায় সজাগ হৈ থকা নাই। নেওগৰ সমালোচনা বৰ্ণনামূলক ব্যক্তিগত সমালোচনা। সমালোচকৰ পাণ্ডিত্য, উদাৰতা আৰু বস-গ্ৰহণ ক্ষমতা থাকিলে এনে সমালোচনা বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ হোৱাৰ উপৰিও উন্নত মানবিশিষ্ট হোৱা দেখা যায়। কিন্তু কচি-নিৰ্ভৰ সমালোচনাৰ মাধুৰ্য্য আৰু তাৰ গীতিময়তাৰ ক্ষুণ্ণৰ বাবে লেখক আৰু সমালোচকৰ আদৰ্শৰ মিল থাকিব লাগে।

নেওগৰ সমালোচনা বিশ্লেষণ কৰি চালে দেখা যায় যে চন্দ্ৰকুমাৰ আগৰৱালা, বেজবৰুৱা আৰু বজ্জনীকান্ত বৰদলৈৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁৰ মানসিক ছবি যেনে স্পষ্ট, বাণীকান্ত কাকতি, বঘুনাথ চৌধাৰী আৰু অম্বিকাগিৰী ৰায়চৌধুৰীৰ ক্ষেত্ৰত তেনে অস্পষ্ট। বঘুনাথ চৌধাৰীৰ কবিতাৰ ওপৰত পোনপাকে নহলেও

আওপাকে ওৱাৰ্ডছওৱাৰ্থ, শ্বেলীৰ প্ৰভাৱ মন কৰিব পাৰি বুলি কোৱা কথা বিচাৰ-প্ৰসূত নহয়।

কোনো পুথি বা প্ৰবন্ধৰ আকাৰত সাহিত্য-তত্ত্বৰ আলোচনা তেওঁৰ কাপৰ পৰা ওলোৱা মনত নপৰে। সমালোচনাৰ মাজতো প্ৰসঙ্গক্ৰমে এনে তত্ত্বৰ আদৰ্শ ফুটি উঠা নাই। বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ আলোচনাৰ সময়ত তাৰ সাহিত্যিক মূল্য-নিকপণৰ চেষ্টা নকৰি তেওঁৰ মতে উপভোগ্য অংশৰহে প্ৰশংসা তেওঁ কৰিছে। আধুনিক যুগৰ কবি চন্দ্ৰকুমাৰ আগৰৱালাৰ প্ৰতিভাৰ বিশ্লেষণ নিখুঁত। "স্বৰূপতে, চন্দ্ৰকুমাৰ বৰ্ত্তমান সাহিত্যৰ এজন বিশিষ্ট বাণীসম্পন্ন শ্ৰেষ্ঠতম কবি।"—নেওগৰ এই উক্তি তাৎপৰ্য্যপূৰ্ণ। মাথোন শ্ৰেষ্ঠতম শব্দৰ প্ৰয়োগে আতিশয্য প্ৰকাশ কৰিছে।

নেওগৰ প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য সাহিত্যৰ অধ্যয়ন আছে। কবি-কৰ্ম্মৰ সদৃশ বিশেষত্ব-প্ৰকাশৰ সময়ত তেওঁ ইংৰাজী সাহিত্যত সুপ্ৰতিষ্ঠিত লেখকসকলৰ উল্লেখৰে তাক সমৰ্থন কৰিছে। কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত উদ্ধৃতিৰ সহায়েৰে ভাব স্পষ্ট কৰাৰ সলনি কবি-প্ৰতিভা অনুজ্জল কৰাৰ চেষ্টাও পৰিলক্ষিত হয়। একালত নতুন কবি আৰু সাহিত্যিকসকলৰ প্ৰতি তেওঁ কঠোৰ আছিল। জীৱনৰ শেষ ছোৱাত এই কঠোৰতা কমিছিল। তেওঁ এইটো বিচাৰ কৰিবলৈ ইচ্ছা নকৰে যে বেজবৰুৱা-হেমচন্দ্ৰ-চন্দ্ৰকুমাৰৰ দিনৰেপৰা আধুনিক অসমীয়া সাহিত্য বিকাশৰ পথতহে; জোনাকী যুগতে ফলাগম হৈ পকি সৰি যোৱা নাই। সাহিত্যত গভীৰতাৰ দাম বেছি সঁচা কথা, কিন্তু বিস্তৃতি আৰু বৈচিত্ৰ্যৰ দামো নোহোৱা নহয়। বিস্তৃতিৰ দিশৰ পৰা জোনাকী যুগৰ সাহিত্যৰ পৰিসৰ যে ঠেক তাৰ প্ৰমাণ বিচাৰি হাবাথুৰি খাব নালাগে। তদুপৰি ভাবোচ্ছ্বাস-জ্ঞাপক, ছন্দোবদ্ধ, প্ৰসাদগুণবিশিষ্ট সুললিত শব্দ-সংযোজনা কৌশলেই কাব্য-সৌন্দৰ্য্যৰ শ্ৰেষ্ঠ নিদৰ্শন কেতিয়াও নহয়। শ্ৰেষ্ঠ কাব্য হ'বলৈ বহুতৰ বুকুত লুকাই থকা মানৱ-জীৱনৰ

সমস্যা আৰু বন্ধন-মুক্তিৰ ব্যঞ্জনা কাব্যত প্ৰতিফলিত হ'ব লাগে। কবি জয়দেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত 'গীত গোবিন্দম্', 'অভিজ্ঞান শকুন্তলম্'ৰ স্থান অধিকাৰ কৰিব নোৱাৰাৰ এয়েই কাৰণ। নেওগে নিজেই গীতগোবিন্দমত গীত আছে গোবিন্দ নাই বুলি কৰা উক্তি মন কৰিবলগীয়া। আচলতে তাত গীতো আছে গোবিন্দও আছে, কিন্তু নাই সমসাময়িক জীৱনৰ পৰ্যালোচনা আৰু মানৱীয় দৃষ্টিভঙ্গীৰ বিকাশ। নেওগ কবি। গীতৰ মাধুৰ্য্যেৰে অভিভূত হৈ পৰাত তেওঁ গোবিন্দক নেদেখিলে।

বৈষ্ণৱ সাহিত্য আৰু দৰ্শন-অধ্যয়নত যে নেওগৰ অনন্ত-সদৃশ অনুৰাগ আছিল তাৰ প্ৰমাণ তেওঁৰ দ্বাৰা ৰচিত গ্ৰন্থসমূহ। তেওঁৰ জীৱনৰ ওপৰতো বৈষ্ণৱ কবিসকলৰ প্ৰভাৱ গধূৰ। আনহাতে ইংৰাজী সাহিত্যৰ অধ্যয়নেৰেও তেওঁৰ মন পুষ্ট। এই ছয়োটা প্ৰভাৱৰ সংযোগত তেওঁৰ মনত যি কাব্যিক আদৰ্শ গঢ়ি উঠিছিল তাৰ প্ৰকাশ হল তেওঁৰ সৃষ্টিধৰ্মী লেখাত। সমালোচনাৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁ এই আদৰ্শ চকুৰ আগত ৰাখিব পৰা নাই। ইয়াৰ ফলত নিৰপেক্ষ সমালোচনাৰ কাষে কাষে আছে সৌন্দৰ্য্য-সন্ধানী মনৰ নিদ্ৰালুতা। তেওঁৰ সমালোচনাৰ মাজত থকা ব্যঙ্গ আৰু বক্ৰোক্তিৰে ক'তো ক'তো ৰচকৰ প্ৰতি কটাক্ষপাত কৰাৰ চিনাকি দিয়ে। নেওগ কৰ্মী লোক। সাহিত্য-সাধনা তেওঁৰ জীৱনৰ ব্ৰত। কিন্তু এই সাধনাৰ সামাজিক স্বীকৃতিৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁ নিজেই আছিল সন্দিহান। আলাপ আলোচনাৰ মাজেদি এই কথাৰ সন্তোদ তেওঁৰ সংস্পৰ্শলৈ অহা লোকসকলে পাইছিল। জীৱনৰ তিতা কেঁহা অভিজ্ঞতাই তেওঁৰ মনত থিতাপি নোলোৱা-হেঁতেন, আলোচনাৰ মাজত বক্ৰাঘাত-প্ৰয়োগৰ মোহ তেওঁ সম্বৰণ কৰিব পাৰিলেহেঁতেন।

ডিম্বেশ্বৰ নেওগৰ অলপ পাছতে বিৰিঞ্চিকুমাৰ বৰুৱাই সমালোচনাত হাত দিয়ে। বৰুৱা একেধাৰে কৃতী ঔপন্যাসিক,

ভাল গল্প-লেখক আৰু সহানুভূতিশীল সমালোচক। ছটা এটা আলোচনামূলক প্ৰবন্ধ লেখিয়েই বৰুৱাই আমাৰ ভাষাত সাহিত্য-তত্ত্বৰ ওপৰত ৰচিত নিৰ্ভৰযোগ্য পুথিৰ অভাৱৰ কথা উপলব্ধি কৰিলে। ইয়াৰ ফলত এই শতিকাৰ চতুৰ্থ পঞ্চম দশকৰ ভিতৰত 'কাব্য আৰু অভিব্যঞ্জনা' প্ৰকাশিত হল। এইখন পুথি প্ৰকাশ হোৱাৰ আগতে সত্যনাথ বৰাৰ 'সাহিত্য-বিচাৰ' আৰু হৰমোহন দাসৰ 'সাহিত্য-তত্ত্ব' প্ৰকাশিত হৈছিল কিন্তু ছয়োখন পুথিয়েই ডাঃ সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্ম্মাই কোৱা মতে "প্ৰাথমিক স্তৰৰ সাহিত্য-শাস্ত্ৰ"। 'কাব্য আৰু অভিব্যঞ্জনা' সাহিত্য তত্ত্ব-বিষয়ক প্ৰথম উল্লেখযোগ্য আলোচনা-গ্ৰন্থ। এইখন পুথিৰ ওপৰত লক্ষ্মীনাৰায়ণ সিংহ সুধাংশুৰ 'কাব্যমে অভিব্যঞ্জনাবাদ'ৰ প্ৰভাৱ যথেষ্ট। ক্ৰোচেৰ বীক্ষা-শাস্ত্ৰৰ (aesthetics) সহায়ত ভাব আৰু অভিব্যঞ্জনাৰ অভিন্ন স্বাপন কৰি সংস্কৃত আলঙ্কাৰিকসকলৰ কেইটামান মতৰ খুলমূল আলোচনা এই পুথিত পোৱা যায়। প্ৰাচীন আলঙ্কাৰিকসকলৰ তথ্যালোচনাত ঠায়ে ঠায়ে অস্পষ্টতা পৰিলক্ষিত হোৱাৰ উপৰিও এই পুথিত ছটা এটা বেয়া ভুলো সোমাই পৰিছে। তথাপি সাহিত্যিক আৰু সমালোচকৰ দৃষ্টি-ভঙ্গীৰে সাহিত্য-বস্তুটোক পৰীক্ষা কৰি চোৱাৰ চেষ্টা এই পুথিত আছে। এই চেষ্টা পাণ্ডিত্যৰ পৰিচায়ক।

ক্ৰোচে ঐতিহাসিক পদ্ধতিৰ সমালোচক। তেওঁ কলা (art) আৰু কলা-কৃতিৰ (work of art) মাজত পাৰ্থক্য দেখুৱাই কলাকৃতি ৰূপ-সৰ্বস্ব বুলি ঠাৱৰ কৰিছে। এনে সিদ্ধান্ত ভাববাদী দৃষ্টিভঙ্গীৰ ফল। বিৰিঞ্চিকুমাৰ বৰুৱাই এই সিদ্ধান্ত তেওঁৰ পুথিৰ ভিতৰত সন্নিবিষ্ট কৰিছে যদিও ব্যৱহাৰিক সমালোচনাৰ ক্ষেত্ৰত কথা-বস্তু আৰু ৰূপ ছয়োফালৰ বিচাৰেৰে তেওঁ আলোচনাত প্ৰবৃত্ত হৈছে। তেওঁৰ সমালোচনা মূলতঃ ব্যাখ্যাাত্মক। বিষয়-বস্তুৰ পৰিচয়-প্ৰদানো তেওঁৰ সমালোচনাৰ অস্থায়ী লক্ষ্য। এটা উদাহ

দৃষ্টিভঙ্গী লৈ বৰুৱাই পুথি-সমালোচনাত সোমায়। কঠোৰ সমালোচনাই অসমীয়া সাহিত্যৰ অগ্ৰগতিত বাধা জন্মাব পাৰে বুলি আশঙ্কা কৰি তেওঁ হয়তো সবহ ক্ষেত্ৰতে সহানুভূতিশীল হৈছিল। কিন্তু এনে সহানুভূতিশীল সমালোচকৰ আলোচনাৰ মাজেদি কাব্যৰ উপবিভাগৰ পৰিচয়েই পোৱা যায় বেছি। বৰুৱাৰ আলোচনাৰ ক্ষেত্ৰতো অন্তৰ্দৃষ্টিৰ পৰিচয় নাই। যদিও বাণীকান্ত কাকতিৰ লগত তেওঁৰ সম্বন্ধ ঘনিষ্ঠ আছিল তথাপি কাকতিৰ বুদ্ধিমত্তাৰ স্বাক্ষৰ তেওঁৰ সমালোচনাৰ মাজত পোৱা নাযায়।

অতুলচন্দ্ৰ বৰুৱাৰ দৃষ্টিভঙ্গী বিৰিঞ্চিকুমাৰ বৰুৱাৰ সমধৰ্মী। ব্যাখ্যাগ্ৰন্থক সমালোচনা দুয়োৰে আদৰ্শ। কাব্যৰ মূল্যায়নৰ চেষ্টাতকৈ বসগ্ৰাহী পাঠকৰ দৰে বস্তু আৰু ভঙ্গীৰ সৌন্দৰ্য্য বিচাৰি কাব্য-বিশ্লেষণ কৰা বীতি তেওঁৰ বিশেষত্ব। ঠায়ে ঠায়ে তেওঁ তুলনামূলক আলোচনাও কৰিছে।

‘সমালোচনা সাহিত্য’ত বৰুৱাই কৈছে, “জীৱনৰ বিচাৰেই সাহিত্য আৰু সাহিত্যৰ বিচাৰেই সমালোচনা। কাকো কোনোও এৰি দিব নোৱাৰে। এই সকলোৰে মূল বস বা আনন্দক বাদ দি জীৱন নাথাকে, আৰু সেই বসেই হল সাহিত্যৰ মূল বস্তু—সমালোচনাৰো অগ্ৰতম লক্ষ্য।”

যিসকল সমালোচকে বস-সৃষ্টিৰ আদৰ্শ চকুৰ আগত ৰাখে সেইসকল হয় সচৰাচৰ সৌন্দৰ্য্য-সন্ধানী। সৌন্দৰ্য্য-সন্ধানী মনে প্ৰাচীন কাব্য-আলোচনাত ঐতিহাসিক সমালোচনাৰ ওচৰ চাপি যায়। ইংৰাজী সাহিত্যত চেইণ্টছবাৰী প্ৰভৃতি ভিক্টোৰিয়ান যুগৰ সমালোচকসকলে এনে সমালোচনাৰ পোষকতা কৰিছিল। এতিয়া এই পদ্ধতিৰ সমাদৰ কমিছে।

অতুল বৰুৱা সৃষ্টিধৰ্মী লেখকৰ প্ৰতি সদায় শ্ৰদ্ধাশীল। ব্যৱহাৰিক জীৱনতো তেওঁ কচিসম্পন্ন লোক। কোনো পশ্চাত্য আলোচকৰ দ্বাৰা তেওঁ বিশেষভাৱে প্ৰভাৱান্বিত হোৱা নাই।

অসমীয়া সাহিত্যত ইয়াৰ প্ৰভাৱ

অসমীয়া সাহিত্যত ইতিমধ্যে সমালোচনাই এটা ৰূপ গ্ৰহণ কৰিছে আৰু এই ৰূপৰ প্ৰভাৱ অতুল বৰুৱা আৰু বিৰিঞ্চিকুমাৰ বৰুৱা দুয়োৰে ওপৰত আছে।

হেম বৰুৱাৰ সমালোচনা বীতি ইংৰাজী সাহিত্যৰ অধ্যয়নৰ প্ৰভাৱত গঢ় লোৱা। কিন্তু কোনো এজন বিশেষ সমালোচকৰ আদৰ্শেৰে অনুপ্ৰাণিত হৈ সেইজনৰ সমালোচনা-পদ্ধতি অসমীয়া সাহিত্য-বিচাৰত তেওঁ প্ৰয়োগ কৰা নাই। হেম বৰুৱাৰ অধ্যয়ন ব্যাপক। এনে ব্যাপক অধ্যয়নৰ সামগ্ৰিক প্ৰভাৱৰ ফলতে সাহিত্য সম্বন্ধে এটা স্পষ্ট আদৰ্শ তেওঁৰ মনত গঢ়ি উঠিছে। এই আদৰ্শৰ মাপকাঠীৰে তেওঁ সাহিত্যৰ বিশ্লেষণ আৰু মূল্যায়নৰ চেষ্টা কৰে। এটা সময়ত কাকতিৰ দৰে সদৃশ ভাবৰ উদ্ধৃতিৰ সহায়ত কাব্য-বিশ্লেষণ কৰাৰ মোহ তেওঁৰো আছিল। অৱশ্যে কাকতি আৰু তেওঁৰ মাজত এটা পাৰ্থক্য আছিল এয়ে যে কাকতিৰ সমালোচনাত সংস্কৃত আৰু ইংৰাজী উদ্ধৃতি দুয়োটাৰে পোৱা যায় কিন্তু হেম বৰুৱাৰ উদ্ধৃতি আৰু উল্লেখ সচৰাচৰ ইংৰাজ লেখকসকলৰহে। আন এটা লক্ষ্য কৰিবলগীয়া কথা হল এয়ে যে হেম বৰুৱাই সেই সময়তো বসবিচাৰৰ আদৰ্শ চকুৰ আগত ৰখা নাই।

হেম বৰুৱাৰ ‘আধুনিক সাহিত্য’ পাশ্চাত্য আধুনিক সাহিত্যৰ পৰিচয়মূলক আলোচনা। Assamese Literature প্ৰধানতঃ পৰিচয়মূলক হলেও ইয়াৰ মাজত সমালোচক বৰুৱাক আমি পাবোঁ। বৈষ্ণৱ যুগৰ সাহিত্য-আলোচনাৰ ভিতৰত ভক্তৰ শ্ৰদ্ধাঞ্জলিৰ সলনি সাহিত্যিকৰ বিচাৰ-ধাৰাৰ নিদৰ্শন এই পুথিতে পোন-প্ৰথমে স্পষ্ট হয়।

হেম বৰুৱাৰ কেইটামান আলোচনা-মূলক প্ৰবন্ধ আন আন পুথি আৰু আলোচনীত প্ৰকাশিত হৈছে। পিছৰ কালৰ প্ৰবন্ধ-বোৰৰ মাজত বৌদ্ধিক সংযমৰ পৰিচয় আছে। তেওঁৰ কাব্য-সাধনাৰ ওপৰত এজ্বা পাউণ্ড, টি. এছ. ইলিয়ট প্ৰভৃতি আধুনিক ইংৰাজ কবিসকলৰ প্ৰভাৱ মন কৰিবলগীয়া। ইলিয়ট অকল এজন

কবি নহয়, এজন সমালোচক। তেওঁৰ সমালোচনা ৰূপাত্মক (formalistic)। কাব্য-বস্তুটোৰ সূক্ষ্ম অধ্যয়ন আৰু কাব্য হিচাবে তাৰ বিচাৰৰ চেষ্টা ইলিয়টৰ উদ্দেশ্য। হেম বৰুৱায়ে কাব্যক কাব্য হিচাবেই বিচাৰৰ চেষ্টা সদায় কৰিছে কিন্তু এসময়ত এই বিচাৰ-ধাৰা নানান সদৃশ প্ৰসঙ্গ উল্লেখৰে বিক্ষিপ্ত হৈ পৰিছিল। এতিয়া বিক্ষিপ্ততা কমিছে। যোৱা বছৰত প্ৰকাশিত 'বেজবৰুৱাৰ কাব্য-প্ৰতিভা' নামক নাতিদীৰ্ঘ প্ৰবন্ধটো ৰূপাত্মক সমালোচনাৰ ফালে ঢাল খোৱা দেখা যায়। এই আলোচনাটো সমালোচক হিচাবে হেম বৰুৱাৰ বিশ্লেষণাত্মক ক্ষমতা আৰু বৌদ্ধিক বিচাৰৰ পৰিচায়ক। এই প্ৰবন্ধৰ এঠাইত তেওঁ লিখিছে, "বেজবৰুৱাৰ মনটো আছিল অসমৰ মাটিমুখী। ইয়াৰ উপৰিও বেজবৰুৱাক অনুপ্ৰেৰণা যোগাইছিল পশ্চিমীয়া সাহিত্য-আদৰ্শ ই ঘাইকৈ ফৰ্মৰ ক্ষেত্ৰত।" ৰোমাণ্টিক যুগৰ পশ্চিমীয়া প্ৰভাৱ যে ঘাইকৈ ফৰ্ম বা ৰূপৰ ওপৰতহে পৰিছিল এই কথা স্পষ্ট ভাষাত কম লোকেই কৈছে। এই সময়ৰ পশ্চিমীয়া সাহিত্যৰ দান নতুন ৰূপৰ মাধ্যমেৰে মানৱ-কেন্দ্ৰিক চিন্তাধাৰা প্ৰকাশৰ বাবে যোগোৱা এটা প্ৰেৰণাহে, যাৰ ফলত বিষয়-বাসনাৰ অন্তঃসাৰশূন্যতাৰ সলনি তাৰ যথাযথ বৰ্ণনাৰ প্ৰতি সৃষ্টিধৰ্মী লেখক আকৃষ্ট হয়।

এই শতকৰ চতুৰ্থ দশকৰ শেষাংশৰ পৰা আৰম্ভ কৰি দহ বছৰ ভিতৰত সাহিত্য-তত্ত্ব সম্বন্ধে কেইবাখনো আলোচনা-গ্ৰন্থ ৰচিত আৰু প্ৰকাশিত হয়। এইবোৰৰ ভিতৰত 'কাব্যভূমি', 'সাহিত্য আলোচনা', 'সাহিত্য-দৰ্শন' (দুখন) আৰু 'সাহিত্য-বিজ্ঞান পৰিক্ৰমা' উল্লেখযোগ্য। ইয়াৰ অলপ পিছতে বিশ্বনাথ কবিৰাজৰ 'সাহিত্য-দৰ্পণ'ৰো অসমীয়া অনুবাদ প্ৰকাশিত হয়। তদ্বালোচনাৰ পুথিসমূহে সাহিত্য-বিচাৰৰ দিকনিৰ্ণয়ৰ সুবিধা দিয়ে আৰু সাহিত্য সম্বন্ধে স্পষ্ট ধাৰণা গঢ়াত সহায় কৰে। এই ফালৰ পৰা সমালোচনাৰ ক্ষেত্ৰত এনে পুথিৰ গুৰুত্ব যথেষ্ট।

তিনিজন আধুনিক সমালোচকৰ সমালোচনা-ৰীতিৰ ওপৰত পাশ্চাত্য লেখকৰ স্পষ্ট প্ৰভাৱ পৰিলক্ষিত নহয়। এওঁলোক হল তীৰ্থনাথ শৰ্মা, ডাঃ মহেশ্বৰ নেওগ আৰু ডাঃ সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা। অসমীয়া সমালোচনা-সাহিত্যত ইতিমধ্যে যেনে ধৰণৰ ৰীতিৰ বিকাশ হৈছে তাৰ মূল প্ৰেৰণা হল ইংৰাজী সমালোচনা। গতিকে সমালোচনাৰ গঢ়ৰ ওপৰত এটা দূৰবৰ্তী প্ৰভাৱৰ ছাপ এই কেইজন সমালোচকৰ প্ৰবন্ধৰ মাজতো হয়তো পোৱা যাব। কিন্তু বাণীকান্ত কাকতি, হেম বৰুৱা আৰু সমসাময়িক কালৰ ভবেন বৰুৱাৰ ওপৰত পাশ্চাত্য প্ৰভাৱ যেনেভাবে স্পষ্ট, এই তিনি গৰাকী আলোচকৰ আলোচনাত তেনেভাবে স্পষ্ট নহয়।

বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ কেইটামান আলোচনাত তীৰ্থনাথ শৰ্মাৰ কৃতিত্বৰ পৰিচয় পোৱা যায়। শৰ্মাৰ সংস্কৃত সাহিত্যত ভাল জ্ঞান থকা বাবে তেওঁ এইবোৰ আলোচনাত যিটো বিশ্বাসেৰে প্ৰবৃত্ত হব পাৰিছে আনে তেনেদৰে পৰা নাই। শৰ্মাৰ আলোচনামূলক প্ৰবন্ধৰ সংখ্যা তাকৰ। তথাপি এই তাকবীয়া আলোচনাৰ মাজতো তেওঁ পাণ্ডিত্য আৰু প্ৰতিভাৰ পৰিচয় দিব পাৰিছে।

মহেশ্বৰ নেওগৰ বৈশিষ্ট্য সাহিত্যিকসকলৰ জীৱনী বা লেখনীক কেন্দ্ৰ কৰি প্ৰকাশ কৰা আৱশ্যকীয় তথ্য উদ্ঘাটনৰ পাৰদৰ্শিতাত। তেওঁৰ সমালোচনা কচিসন্মত হোৱাৰ বাবে ক'তো ক'তো সমদৰ্শিতাৰ অভাৱ হোৱা স্বাভাৱিক। বৈষ্ণৱ যুগৰ সাহিত্য-বিচাৰত তেওঁৰ যেনে নিষ্ঠাৰ প্ৰকাশ হৈছে আধুনিক সাহিত্যৰ আলোচনাত তাৰ অভাৱ দেখা যায়। তেওঁৰ কোনো কোনো আলোচনা সৌন্দৰ্য্য-সন্ধানী পাঠকৰ তাৎকালিক মানসিক প্ৰতিক্ৰিয়াৰ প্ৰকাশ স্বৰূপ। কৰ্ম-ব্যস্ততা ইয়াৰ জনক হব পাৰে।

ডাঃ সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মাৰ সমালোচনা-মূলক গ্ৰন্থৰ ভিতৰত 'আধুনিক নাট্য সাহিত্য'কে আগ শাৰীত বহুৱাব লাগিব। শৰ্মাই ইতিমধ্যে অন্ততঃ তিনিখন আলোচনামূলক পুথি প্ৰকাশ কৰিছে।

শৰ্মাৰ এটা উন্নত ৰুচি আৰু উদাৰ দৃষ্টিভঙ্গী আছে। নিৰপেক্ষতাৰ আদৰ্শ চকুৰ আগত ৰাখি তেওঁ কবি-কৰ্মৰ আলোচনাত প্ৰবৃত্ত হয় আৰু তাৰ দোষগুণ নিৰ্ণয়ৰ চেষ্টা কৰে। আধুনিক নাট্য-সাহিত্যৰ ওপৰত নিকলৰ কিছু প্ৰভাৱ পৰিব পাৰে। তথাপি বস-বিচাৰৰ আদৰ্শৰ পৰা তেওঁ পিছলি পৰা নাই। অষ্ট্ৰীয়া নাট-সমূহৰ আলোচনাত যে বসৰ আদৰ্শৰেই আৱশ্যকতা বেছি এইটো তেওঁ উপলব্ধি কৰিছে। আধুনিক যুগৰ সাহিত্যালোচনাতো তেওঁ দোষ-গুণ নিৰ্ণয়ৰ চেষ্টা কৰিছে কিন্তু এইবোৰ সমালোচনা এটা বীতিবদ্ধ ৰূপত সীমিত হৈছে। শৰ্মাৰ সমালোচনা অজটিল আৰু সহজবোধ্য। এদল পাঠকৰ গ্ৰহণ-ক্ষমতাৰ প্ৰতি তেওঁ সজাগ হৈ থকা যেন লাগে।

আলোচনীৰ পাতত সমালোচনা লিখি প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰা সমালোচক তিনিজনৰ নাম উল্লেখ কৰিব পাৰি—হোমেন বৰ-গোহাঁঞি, হীৰেন গোহাঁই আৰু ভবেন বৰুৱা। তিনিওজন সমালোচকৰে পাশ্চাত্য সাহিত্যৰ প্ৰতি থকা অনুৰাগ স্পষ্ট। তেওঁলোকৰ সমালোচনা ইংৰাজী আধুনিক সমালোচকসকলৰ প্ৰভাৱত গঢ় লোৱা। হোমেন বৰগোহাঁঞিৰ কোনো কোনো আলোচনাৰ মাজত ভাৰ্জিনিয়া উল্ফ আৰু ওৱাল্টাৰ পেটাৰৰ প্ৰভাৱ চকুত পৰে যদিও তেওঁলোকৰ সমালোচনা বীতি তেওঁৰ আদৰ্শ নহয়। কোনো এজন বিশিষ্ট সমালোচকৰ দ্বাৰা তেওঁ আৰু হীৰেন গোহাঁই প্ৰভাৱান্বিত হোৱাৰ স্বাক্ষৰ তেওঁলোকৰ সমালোচনাৰ মাজত নাই। অসমীয়া সাহিত্যৰ ব্যৱহাৰিক সমালোচনাৰ সময়ত পাশ্চাত্য সাহিত্যৰ প্ৰভাৱো তেওঁলোকৰ হাতত নতুন ৰূপত প্ৰকাশ-লাভ কৰিছে। দুয়োজন সমালোচকৰে আছে বৌদ্ধিক প্ৰতিভা। দুটা এটা সমালোচনাৰ মাজত কোনো বিশেষ ব্যক্তিৰ ব্যক্তিত্বই হোমেন বৰগোহাঁঞিক আবেগিক কৰি তোলাৰ চিন আছে। ক'তো ক'তো আকৌ বিৰুদ্ধমত দাঙি ধৰাৰ দুৰ্বলতাৰ পৰাও তেওঁ

মুক্ত নহয়। নতুন তথ্য আৰু তথ্যৰ প্ৰতি তেওঁৰ মোহ আছে। আধুনিক মনোভাবৰ পৰিচয়-প্ৰদানত তেওঁ মাদকতা অনুভৱ কৰে। ঠায়ে ঠায়ে তেওঁ বেছ নিৰ্ভীক। আত্ম-প্ৰত্যয়ক কাকি দিয়াৰ অভ্যাস তেওঁৰ নাই।

সমালোচক হিচাবে হীৰেন গোহাঁইৰ আলোচ্য বিষয়ৰ ভিতৰলৈ সোমোৱাৰ ক্ষমতা আছে। কিন্তু কেইটামান সমালোচনাত এনে দৃষ্টিৰ অভাৱো চকুত পৰে। কেইমাহমান আগতে অসমীয়াত প্ৰকাশিত বেজবৰুৱাৰ সমালোচনাৰ মাজত কোনো লেখত লব-লগীয়া বিশেষত্বৰ উল্লেখ নাই। ডালিমী চৰিত্ৰৰ ওপৰত লিখা তেওঁৰ কথাখিনি এক প্ৰকাৰ পৰম্পৰা-প্ৰসূত উক্তিৰেই পুনৰুক্তি। ডালিমী চৰিত্ৰৰ সংযোগে নাটকৰ পূৰ্ণতাৰ যি সহায় কৰিলে তাৰ বিচাৰ তেওঁ নকৰিলে। কিন্তু 'ৰামধেনু'ত প্ৰকাশিত কেইটামান সমালোচনাত তেওঁ তীক্ষ্ণদীৰ পৰিচয় দিব পাৰিছে। কাব্য-বস্তুৰ ভিতৰত গভীৰভাৱে অনুপ্ৰবেশ কৰা আদৰ্শ ইলিয়ট আৰু নতুন সমালোচনাৰ (New criticism) আদৰ্শ। হীৰেন গোহাঁই ইয়াৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱান্বিত হব পাৰে।

অসমীয়াত প্ৰকাশিত ভবেন বৰুৱাৰ কেইটামান গুটীয়া কবিতাৰ সমালোচনাত তেওঁ বুদ্ধিশক্তি আৰু বিশ্লেষণাত্মক প্ৰতিভাৰ পৰিচয় দিছে। আমাৰ সাহিত্যত এইবোৰ নতুন ধৰণৰ সমালোচনা। এনে সমালোচনাত প্ৰবৃত্ত হোৱাৰ প্ৰেৰণা ইংৰাজ সমালোচক এম্পছন আৰু আমেৰিকাত বহল ভাবে প্ৰচলিত New criticismৰপৰা তেওঁ নিশ্চয় পাইছে। এইবোৰ আলোচনাত ভবেন বৰুৱাৰ মননশীলতা প্ৰকাশৰ উপৰিও কাব্যিক প্ৰয়োজনৰ প্ৰতি থকা তেওঁৰ সচেতনতাৰ চিন ফুটাই তুলিছে। এনে ধৰণৰ সমালোচনা পাণ্ডিত্য-গন্ধী আৰু বিক্ষিপ্ত হৈ পৰা দৃষ্টান্ত ইংৰাজী সাহিত্যত আছে। বৰুৱাই হলে তেওঁৰ সমালোচনা এটা সীমাৰ মাজত আৱদ্ধ ৰাখি কবিতাৰ সৌন্দৰ্য্য প্ৰকাশ কৰিবলৈ চেষ্টা

কৰিছে। বৰুৱাৰ এনে সমালোচনা বীতি দীঘল কাব্য, নাটক বা উপন্যাসত কেনে ভাবে প্ৰয়োগ কৰা হ'ব তাৰ অনুমান এতিয়া নকৰাই ভাল।

ডাঃ দিলীপ বৰুৱাৰ দুই-চাৰি আলোচনাৰ মাজত মৌলিক চিন্তা কৰাৰ ক্ষমতা পৰিদৃষ্ট হৈছিল। কিন্তু তেওঁৰ প্ৰবন্ধ সংখ্যাত তেনেই তাকৰ। যতীন্দ্ৰনাথ গোস্বামী আৰু শশী শৰ্ম্মা দুজন উদীয়মান সমালোচক। দুয়োজনৰে সৃষ্টিধৰ্ম্মী লেখকৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা আছে আৰু দুয়োজনেই সমালোচনাৰ মাজত পাঠকৰ বিনম্ৰ স্বভাৱৰ পৰিচয় প্ৰকাশ কৰিছে। দুয়োজনৰে ওপৰত ইংৰাজ সমালোচকৰ প্ৰভাৱ নাই। শশী শৰ্ম্মাই সাহিত্য তত্ত্ব-বিষয়ক পুথিও অলপতে এখন প্ৰকাশ কৰিছে। অসমীয়া সাহিত্যত সাহিত্য তত্ত্বৰ বিচাৰ নতুবা নতুন তত্ত্বৰ উদ্ভাৱনা কৰাৰ চেষ্টা নকৰাকৈয়ে সবহ ভাগ আলোচকে সমালোচনাত প্ৰবৃত্ত হৈছে। তাত্ত্বিক আলোচনা সমালোচকৰ বাবে অপৰিহাৰ্য্য এনে কথা কোৱাৰ দুঃসাহস মই কৰা নাই। কিন্তু সমালোচকৰ পক্ষে যে তত্ত্বৰ অৱগতি অপৰিহাৰ্য্য এই কথা কবলৈ মোৰ ভয় নালাগে। শশী শৰ্ম্মাই সমালোচনাৰ এই দুয়োটা ফালৰ ওপৰত নজৰ ৰাখিছে। তেওঁৰ সাৰ্থকতা নিষ্ঠা-সাপেক্ষ।

সুখৰ কথা যে আমাৰ সমালোচনা সাহিত্যত আছে এটা গতিশীলতা; স্থবিৰতা নহয়। ডিম্বেশ্বৰ নেওগে ভয় কৰাৰ দৰে বাটৰ বাটকৰাই সমালোচনাত হাত দি তাৰ মান তললৈ নিয়া নাই; প্ৰকৃত সাহিত্য-সেৱী আৰু সাহিত্য-প্ৰেমীয়েই ইয়াত হাত দিছে। যুগে যুগে সৃষ্টিধৰ্ম্মী লেখকৰ দৃষ্টিভঙ্গী আৰু ৰচনাবীতিৰ যি পৰিৱৰ্ত্তন দেখা যায় সি সজীৱ সাহিত্যৰ লক্ষণ। কোনো বিশেষ প্ৰচলিত বীতিয়ে যেতিয়া নতুন ভাব আৰু আদৰ্শ সঞ্চাৰিত কৰিবলৈ অক্ষম হয় তেতিয়াই কবিয়ে নতুন কাব্যবীতি উদ্ভাৱনাৰ চেষ্টা কৰে। সময়ৰ লগে লগে নতুন তথ্য আৰু তত্ত্বৰ সহায়ত

যেতিয়া জীৱনৰ অনাৱিষ্কৃত ফালৰ সন্ধান পোৱা যায় তেতিয়াই আৱশ্যক হয় নতুন শব্দ সংযোজনা বীতি, নতুন চিত্ৰ আৰু প্ৰতীকৰ প্ৰয়োগ। সৃষ্টিধৰ্ম্মী সাহিত্যৰ বুকুলৈ অহা পৰিৱৰ্ত্তনৰ লগে লগে সমালোচনাৰ পদ্ধতিৰো পৰিৱৰ্ত্তন অৱশ্যস্তাবী। সমালোচকৰ আদৰ্শ এটি চলমান আদৰ্শ। ই এডাল লোৰ মানদণ্ড নহয়, যাক ভাজ লগাব নোৱাৰি। এই আদৰ্শ কাৰ্য্যকৰী কৰি ৰখাৰ কাৰণে পৰম্পৰাৰ অৱগতিৰ লগে লগে সমকালীন সাহিত্যৰ লগত ঘনিষ্ঠ পৰিচয় অপৰিহাৰ্য্য। যিসকল দেশ-বিদেশৰ সমকালীন সাহিত্যৰ লগত সুপৰিচিত সেই সকলেই সচৰাচৰ সাহিত্য-বিচাৰত সূক্ষ্মানুসন্ধানৰ সুবিধা পায়।

বহুলভাৱে আমাৰ সমালোচনা-সাহিত্যৰ মাজেদি দুটা ধাৰা সমান্তৰালভাৱে বৈ থকা চকুত পৰে। এটা ধাৰা ৰস-বিচাৰৰ আদৰ্শ-কেন্দ্ৰিক আৰু আনটো এই আদৰ্শ-বিবৰ্জিত। ৰসৰ আদৰ্শ চকুৰ আগত ৰখা সমালোচকসকল যে পাশ্চাত্য প্ৰভাৱৰ অধীনলৈ অহা নাই এনে নহয়, আহিছে, কিন্তু এই প্ৰভাৱৰ লগত ৰস-বিচাৰৰ আদৰ্শৰ সংযোগ হলে কবি-কৰ্ম্মৰ সৌন্দৰ্য্য ভালকৈ পৰিস্ফুট হ'ব বুলি এওঁলোকে ভাবিছে। লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱা, বাণীকান্ত কাকতি, ডিম্বেশ্বৰ নেওগ, তীৰ্থনাথ শৰ্ম্মা, অতুল বৰুৱা আৰু সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্ম্মাৰ সমালোচনাৰ যোগেদি এই ধাৰা এতিয়াও প্ৰবাহিত হৈ আছে। সমালোচনাৰ দ্বিতীয় ধাৰা বৈ আছে ইংৰাজী সমালোচনাৰ পোনপটীয়া প্ৰভাৱেৰে প্ৰভাৱান্বিত কেই গৰাকীমান আলোচকৰ সমালোচনাৰ মাজেদি। বাণীকান্ত কাকতিয়ে মাজে সময়ে ৰসৰ কথা কলেও মূলতঃ তেওঁ দ্বিতীয় দলৰ পথ-প্ৰদৰ্শক। হেম বৰুৱা, হোমেন বৰগোহাঁঞি, হীৰেন গোহাঁই, ভবেন বৰুৱা প্ৰভৃতিৰ সমালোচনাৰ মাজত এই ধাৰাৰ খৰতৰ স্ৰোত।

বৰ্ত্তমান আন্তৰ্জাতিক ভাব-বিনিময়ৰ যুগত ভাবৰ আদান প্ৰদান জীয়া জাতিৰ লক্ষণ। ৰাষ্ট্ৰৰ ভৌগোলিক সীমাবদ্ধতাৰ মাজত আৱদ্ধ

নাথাকি দেশ-বিদেশৰ কাব্য-বীতিৰ লগত সাহিত্যিক আৰু সমালোচক ঘনিষ্ঠভাৱে পৰিচিত হৈ পৰা কাম্য। এনে পৰিচয়ৰ ফলস্বৰূপে সাহিত্যিক আৰু সমালোচক প্ৰভাৱান্বিত হোৱা সম্পূৰ্ণৰূপে স্বাভাৱিক। কিন্তু এনে প্ৰভাৱৰ আলমতে মৌলিক শক্তি সজাগ নহলে সি হয় অনুকৰণ-সৰ্বস্ব, পৰাশ্ৰয়ী। বাহিৰৰ প্ৰভাৱ শক্তিৰ উদ্দীপক হ'বলৈ কিছু সময়ৰ আৱশ্যক, নহলে তৎকালীন সৃষ্টিৰ সি প্ৰতিধ্বনি স্বৰূপেই শ্ৰুতিগোচৰ হয়। প্ৰতিধ্বনিৰ মাজতো নতুনৰ স্বাক্ষৰ থাকিব পাৰে। কিন্তু যি প্ৰতিধ্বনি সি ধ্বনিৰেই অনুকৰণ। আজিৰ যুগত সমালোচকে ধ্বনি প্ৰতিধ্বনিৰ পাৰ্থক্য-বিচাৰৰ অৰ্থতা অৰ্জন নকৰিলে কাচৈ কেতিয়াবা সোণৰ দৰে প্ৰতিভাত হ'ব। বৰ্তমান যুগত সমালোচকৰ দায়িত্ব গধূৰ। সত্য অসত্যৰ বিচাৰ সমালোচকৰ কাম। এইটো সঁচা কথা যে সমালোচকে অসত্যৰ নিৰ্মূল কৰিব নোৱাৰে। কিন্তু অসত্য যাতে সত্য বুলি গৃহীত নহয় তাৰ ব্যৱস্থা কৰা ক্ষমতা তেওঁৰ হাতত। এই ক্ষমতাৰ প্ৰয়োগ টান কাম। তথাপি সমালোচকে এই কাম কৰিব লাগিব। ত্ৰায়-নিষ্ঠতাই তেওঁক পথৰ সন্ধান দিব।

অসমীয়া সাহিত্যৰ ভবিষ্যত অন্ধকাৰ বুলি মই দিনতে ভূত নেদেখোঁ। নতুন নতুন লেখকৰ ছটা এটা কথাত মই অভিভূত হওঁ, মুগ্ধ হওঁ। মই ভাবোঁ, আমাতকৈ লৰাইতে নতুন কথা শিকিছে, নতুন ধৰণে চিন্তা কৰিছে। এটা কথা মোৰ ভাল নালাগে—যেতিয়া দেখোঁ যে সমালোচকসকল অতীতৰ লেখকসকলৰ ক্ষেত্ৰত অবাঞ্ছিত ভাবে প্ৰশংসাপৰ অথচ নতুন লেখকসকলৰ ক্ষেত্ৰত বহুতো সময়ত অন্যায়াভাৱে কঠোৰ। সমকালীন সাহিত্য-বিচাৰ অৱশ্যে টান কাম কিয়নো এই বিচাৰত প্ৰবৃত্ত হলে নিজৰ সংস্কাৰে সহজে মূৰ তুলি থিয় দিয়ে। এইবাবে বিচাৰ বহুতো সময়ত অভ্যস্ত নহয়। তথাপি আমি সমসাময়িক সাহিত্যৰ

আলোচনাৰপৰা বিৰত হ'ব নোৱাৰোঁ। বিচাৰ যাতে অভ্যস্ত হয় তাৰ বাবে আমি সচেষ্ট হ'ব লাগে।

আমাৰ সমালোচনা-সাহিত্য বাণীকান্ত কাকতিয়ে এৰি যোৱা ঠাইতে আছে নাইবা সৃষ্টিধৰ্মী সাহিত্য বেজবৰুৱাৰ দিনৰপৰা আগবঢ়া নাই এনে নিৰাশাব্যঞ্জক উক্তি সমসাময়িক কালত ৰচিত সাহিত্যই সমৰ্থন নকৰে। শিক্ষা-প্ৰসাৰৰ লগে লগে ৰসগ্ৰাহী পাঠকৰো সংখ্যা বাঢ়ে আৰু তেতিয়া ভাল সৃষ্টিৰ পথো মুকলি হয়। যন্ত্ৰ-যুগত commercial সাহিত্যৰো সৃষ্টি হ'ব। তাক বাধা দিয়াৰ উপায় দেখা নাই কিন্তু বেপেকৰা সাহিত্যই যাতে সংসাহিত্যৰ ওপৰত আধিপত্য বিস্তাৰ কৰিব নোৱাৰে তাৰবাবে সমালোচক সচেষ্ট হ'ব লাগে। কবিৰ দৰে সমালোচকো সত্য আৰু সুন্দৰৰে পূজাৰী।